

πληρωματία και εφάρμοσε το δόγμα «διαίρει και βασίλευε» και τη μέθοδο της εξαγοράς ενός γειτονικού βαρβαρικού λαού, για να καταπολεμήσει ένα άλλο βάρβαρο γείτονα, ενώ αξιοποίησε τους σταυροφόρους, στους οποίους διέθεσε τρόφιμα και πλοία, για να διαπεραιωθούν στη Μ. Ασία, με αντάλλαγμα να αποδώσουν οι σταυροφόροι στο Βυζάντιο τα εδάφη που θα καταλάμβαναν από τη Μ. Ασία. Η συμφωνία επικυρώθηκε με όρκο, ήταν δηλαδή μια ένορκη συμφωνία (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Το επόμενο βήμα είναι η παρακολούθηση, με τη βοήθεια και πάλη του χάρτη, των επιτυχιών των Κομνηνών και της υπερβολικά φιλόδοξης και τελικά καταστροφικής εξωτερικής πολιτικής του Μανουήλ Κομνηνού. Στα χρόνια του οι Βυζαντινοί εκδιώχθηκαν από την Ιταλία και συντρίφτηκαν από τους Σελτζούκους στη μάχη του Μυριοκεφάλου της Φρυγίας (1176). Η ήττα αυτή συμπλήρωσε τα αποτελέσματα της μάχης στο Ματζικέρτ (1071) και οδήγησε στον εξισλαμισμό και την οριστική απώλεια της Μ. Ασίας για το Βυζάντιο. Ο εξισλαμισμός διευκολύνθηκε από τις καταλήψεις πόλεων, τις σφαγές, τη φυγή του πληθυσμού και τις επιδημίες (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από το δυτικό χρονογράφο, Γουλιέλμο τον Τύριο που σχολιάζει πολύ θετικά το γεγονός ότι ο Μανουήλ Α΄ χρησιμοποίησε σε ανώτερες θέσεις πολίτες λατινικής καταγωγής, ενώ για τον ίδιο λόγο έγινε αντιπαθής στους ρωμαίους υπηκόους τους.

Το **δεύτερο παράθεμα** είναι απόσπασμα από το έργο του Νικήτα Χωνιάτη. Ο ιστορικός, μιλώντας για τη βασιλεία του Μανουήλ Α΄, επικρίνει τη μεγάλη συχνότητα παραχώρησης προνοιών. Οι αποδέκτες, συχνά **μιξοβάρβαρα ανδράρια**, προσέφεραν συνήθως ένα άλογο ή ποσότητα χρυσού και έπαιρναν βασιλικά διπλώματα που τους αντάμειβαν με κτήματα και φορολογουμένους. Η κατάχρηση στο θεσμό είχε τραγικά αποτελέσματα. Οι αγρότες και οι πρώην εμπειροπόλεμοι στρατιώτες του Βυζαντίου υποχρεώθηκαν να υπηρετούν προνοιάριους λατινικής και κουμαντικής προέλευσης, οι οποίοι και καταλήστευαν τις επαρχίες.

Το **εικονογραφικό υλικό** αποτελείται από νόμισμα του Μανουήλ Α΄ και χάρτη που δείχνει το Βυζαντινό κράτος περί το 1180.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Τα μέσα που χρησιμοποίησε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, για να ανακτήσει βυζαντινά εδάφη και να ανορθώσει την κλονιζόμενη αυτοκρατορία, ήταν η ανάληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων, η αξιοποίηση διαφόρων διπλωματικών μέσων και η παραχώρηση προνομίων στους Βενετούς (**πρώτη ερώτηση**).

Ο όρος **αριστοκρατικός πατριωτισμός** (Ελ. Αρβελέρ) υποδηλώνει ότι οι Κομνηνοί, για να αποτρέψουν την κατάρρευση του κράτους, στηρίχτηκαν κυρίως στη στρατιωτική αριστοκρατία του Βυζαντίου και όχι στις αγροτικές μάζες, όπως οι Ίσαυροι (**δεύτερη ερώτηση**).

Οι **προνοιάριοι** ή στρατιώτες ήταν αυτοί στους οποίους το κράτος παραχωρούσε **πρόνοιας**, δηλ. κτήματα για εκμετάλλευση και φορολογούμενους, με την υποχρέωση να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στο κράτος. Οι άνθρωποι αυτοί πολλές φορές είχαν βαρβαρική καταγωγή και ήταν γενικά οκνηροί, άπληστοι και αδίστακτοι. Έτσι η επέκταση του θεσμού της πρόνοιας στα χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού οδήγησε στην καταστροφή των αγροτών και των βυζαντινών επαρχιών (**τρίτη ερώτηση**).

3. Η ενετική οικονομική διείσδυση και το σχίσμα των Εκκλησιών

Διδακτικοί στόχοι

1. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία της παραχώρησης προνομίων στη Βενετία και τις άλλες ιταλικές ναυτικές πόλεις για το εμπόριο και την οικονομία του Βυζαντινού Κράτους.

2. Να προβληματιστούν οι μαθητές για τα αίτια και τις συνέπειες του σχίσματος των Εκκλησιών.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Το **πρώτο μέρος της ενότητας** εξετάζει τα εμπορικά προνόμια που παραχώρησε ο Αλέξιος Α΄ με το χρυσόβουλο του έτους 1082 στους Βενετούς και τις ολέθριες συνέπειες που είχαν βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα αυτά τα προνόμια για το εμπόριο και την οικονομία της Βενετίας και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στον μεσογειακό κόσμο.

Η διδασκαλία μπορεί να ξεκινήσει από τη δύσκολη θέση στην οποία είχε ευρεθεί η αυτοκρατορία κατά το έτος αυτό (1082), εξαιτίας της νορμανδικής απειλής στα παράλια της Αλβανίας και της Ηπείρου. Η μελέτη του **πρώτου παραθέματος**, με τη βοήθεια ενός χάρτη και σε συνδυασμό με τη σπουδή των δύο εικόνων με τους εμπόρους και τα πλοία των Βενετών, επιτρέπει στους μαθητές να συζητήσουν τα διάφορα προνόμια και να εκτιμήσουν τη σημασία τους. Φυσικά η πλήρης απαλλογή των Βενετών από δασμούς και φόρους στα λιμάνια της βυζαντινής επικράτειας είναι το σημαντικότερο από όλα αυτά τα προνόμια και κλήριστα μπορεί να συγκριθεί με τις **διομολογήσεις**, προνομιακές εμπορικές συμφωνίες που υπέγραψαν οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τους Νεότερους Χρόνους. Η αρνητική σημασία που είχε για το Βυζάντιο η συμφωνία του 1082 υπογραμμίζεται και από τα αντίμετρα που έλαβαν οι διάδοχοι του Αλεξίου Α΄, προκειμένου να περιορίσουν τη ναυτική παντοδυναμία των Βενετών.

Το **δεύτερο μέρος** της ενότητας πραγματεύεται τα καθέκαστα, τις αιτίες και τις ολέθριες συνέπειες του εκκλησιαστικού Σχίσματος μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης. Η **ανάλυση του δεύτερου παραθέματος** μπορεί να δια φωτίσει τους μαθητές σχετικά με τις λειτουργικές και δογματικές διαφορές μεταξύ των δύο εκκλησιών. Ωστόσο με τις διαφορές αυτές δεν εξαντλούνται και οι αιτίες της ρήξης. Σ' αυτές πρέπει να προστεθούν η εγωπαθής και αλτσαζονική συμπεριφορά των δύο διαπραγματευτών, οι βαθιές διαφορές πολιτισμού, γλώσσας και νοοτροπίας, καθώς και η μακρόχρονη αποξένωση μεταξύ των δύο εκκλησιών και των δύο κόσμων, της Ανατολής και της Δύσης.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από τη **συνθήκη-αυτοκρατορικό χρυσόβουλο του έτους 1082**, ένα επίσημο και απόλυτα αξιόπιστο έγγραφο. Έχουν χαθεί τόσο το ελληνικό πρωτότυπο όσο και το λατινικό αντίγραφο αυτού του εγγράφου. Το τελευταίο πάντως, προτού χαθεί, είχε αναγνωστεί, αντιγραφεί και εκδοθεί από ερευνητές και έτσι σήμερα γνωρίζουμε σε γενικές γραμμές το περιεχόμενό του.

Το παρατιθέμενο εκτεταμένο απόσπασμα αναφέρεται στην παραχώρηση προς τους Βενετούς των εμπορικών καταστημάτων και των τριών αποβαθρών που βρίσκονταν μεταξύ της Εβραϊκής και της Πύλης της Βίγλης καθώς και των 32 λιμανιών, όπου οι Βενετοί μπορούσαν να διεξάγουν ελεύθερο εμπόριο χωρίς να πληρώνουν κανένα φόρο! Το δικαίωμα αδαμοιλόγητου εμπορίου στα λιμάνια του Βυζαντίου είχε κολλοσιαία σημασία για την οικονομική-εμπορική γιγάντωση της Βενετίας και την οικονομική-εμπορική αποδυνάμωση του Βυζαντινού Κράτους. Ορισμένοι μελετητές επικρίνουν έντονα την πολιτική αυτή, καθώς θεωρούν ότι υπονόμει με μαθηματική ακρίβεια την οικονομική ζωτικότητα της αυτοκρατορίας.

Το **δεύτερο παράθεμα** είναι απόσπασμα από επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Κηρουλιάρη προς τον πατριάρχη Ιεροσολύμων και αναφέρεται στις κατά την εκτίμησή του πλάνες των Λατίνων. Ουσιαστικά το κείμενο αυτό συμπληρώνει το δεύτερο παράθεμα. Επισημαίνονται με τη σειρά οι ακόλουθες πλάνες των Λατίνων: η χρήση των αζύμων, η θεωρία για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και εκ του Υιού (filioque), η αγαμία του κλήρου και η συμμετοχή του στον πόλεμο.

Το **εικονογραφικό υλικό** της διδακτικής ενότητας αποτελείται από την εικόνα των βενετών εμπόρων (από μικρογραφία του χειρογράφου του έργου του Μάρκο Πόλο) στην Πόλη και τη μακέτα δικάταρτου εμπορικού πλοίου. Η παρατήρηση και μελέτη των δύο εικόνων πρέπει να συνδυαστεί με την αναφορά στο ζήτημα της παραχώρησης προνομίων στους Βενετούς από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό.

Απάντηση στις ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

Η εμπορική εξασθένιση του Βυζαντίου στέρησε την αυτοκρατορία από ανυπολόγιστα έσοδα και έτσι οδήγησε όχι μόνο στην οικονομική παρακμή αλλά και στην παρακμή του πολεμικού στόλου, καθόσον η συντήρησή του απαιτούσε τεράστια έξοδα (**πρώτη ερώτηση**).

Στο δεύτερο παράθεμα επισημαίνονται ορισμένες λειτουργικές, δογματικές και άλλες ιδιαιτερότητες του ρωμαιοκαθολικού κλήρου ως παράγοντες που οδήγησαν στο Σχίσμα. Αυτές είναι τα άζυμα, η θεωρία του *filioque*, η αγαμία του κλήρου και η συμμετοχή των κληρικών στον πόλεμο ως αιτίες του Σχίσματος (**δεύτερη ερώτηση**).

Εξελίξεις των προηγούμενων αιώνων που αποτέλεσαν και τις βαθύτερες αιτίες του σχίσματος ήταν η αποξένωση μεταξύ της λατινικής Δύσης και της ελληνικής Ανατολής, οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο εκκλησιών για την πνευματική κηδεμονία των εκχριστιανισμένων Σλάβων, ιδίως των Βουλγάρων, οι συγκρούσεις μεταξύ Βυζαντινών και Φράγκων και τη χρήση του αυτοκρατορικού τίτλου και η αμφισβήτηση των δικαιωμάτων της πρωτοκαθεδρίας της Ρώμης στο χριστιανικό κόσμο (**τρίτη ερώτηση**).

Η απάντηση στην τέταρτη ερώτηση-εργασία (επισήμανση των λιμανιών, όπου οι Βενετοί μπορούσαν να ασκούν ελεύθερο εμπόριο κατά τη συνθήκη του 1082) απαιτεί την προσεκτική χρήση ενός ιστορικού χάρτη και του παραθέματος του βιβλίου με τις πληροφορίες που αυτό δίνει (**τέταρτη ερώτηση**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- C. Mango, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μετ. Δ. Τσουγκαράκης., γ' ανατύπωση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.
- Η Αυτοκρατορία σε κρίση (:). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081). Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (=Διεθνή Συμπόσια 11), Κέντρο για τη Μελέτη του Ελληνισμού «Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης» Αθήνα 2003.
- A. P. Kazhdan/Ann Wharton Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και τον 12ο αι.*, μετ. Α. Παππάς - Δ. Τσουγκαράκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997.

II. ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

1. Οι σταυροφορίες και η πρώτη Άλωση της Κωνσταντινούπολης

Διδακτικοί στόχοι

1. Να εκτιμήσουν οι μαθητές το χαρακτήρα, τα αίτια, την εξέλιξη και τις συνέπειες των σταυροφοριών.
2. Να γνωρίσουν τις συνθήκες πραγματοποίησης της πρώτης Άλωσης της Πόλης (1204).

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η διδασκαλία της ενότητας μπορεί να ξεκινήσει από τον ορισμό της έννοιας «σταυροφορία» και τους παράγοντες των σταυροφοριών. Επρόκειτο αρχικά για κίνηση με θρησκευτικό περιεχόμενο, αφού απέβλεπε πρωτίστως στην απελευθέρωση των Αγίων Τόπων που είχαν περάσει στους Τούρκους. Η επιδίωξη αυτή αποτελεί και την **σταυροφορική ιδέα** που γεννήθηκε στη διάρκεια του 11ου αι. από το συνδυασμό διαφόρων ιδεών αλληλά και υπό την επίδραση αντικειμενικών παραγόντων.

Σε συνάρτηση με την α' σταυροφορία η **πνευματικότητα και ο έντονος θρησκευτικός χαρακτήρας** προκύπτει από το κήρυγμα του πάπα στην Κληρμόν (1095). Από τον ίδιο λόγο προκύπτει όμως ότι υπήρχαν και **συγκεκριμένοι υλικοί λόγοι** που ώθησαν τους Ευρωπαίους να ανταποκριθούν στο κάλεσμα του πάπα: **Έλλειψη γης και υπερπληθυσμός, διαρκείς ενδοευρωπαϊκοί πόλεμοι και ανάγκη ειρήνευσης.**

Ο χαρακτήρας των σταυροφοριών μεταβάλλεται ανάμεσα στην Α' και τη Δ' σταυροφορία. Τα πνευματικά-θρησκευτικά κίνητρα και το σταυροφορικό πάθος υποχωρούν βαθμιαία και δίνουν τη θέση τους σε υλικά κίνητρα. Με την εξέλιξη αυτή συνδέεται το ζήτημα της **εκτροπής της Δ' σταυροφορίας** από τον αρχικό της στόχο και το ρόλο που έπαιξαν σ' αυτό **οι φιλοδοξίες και οι δολοπλοκίες του Ερ. Δάνδοθου**, δόγη της Βενετίας, και οι συμπτώσεις. Σημαντικό επίσης ζήτημα είναι τα **αποτελέσματα της δ' σταυροφορίας για το Βυζάντιο**: Διάλυση και διανομή των εδαφών του Βυζαντινού Κράτους (**Partitio Romaniae**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από τον Θεόδωρο Σκουταριώτη, ιστορικό του 13ου αι., και αναφέρεται στην πολιτική που ακολούθησε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός έναντι των Δυτικών. Με κατάλληλα επιχειρήματα ο αυτοκράτορας έπεισε καταρχήν τους Δυτικούς να οργανώσουν σταυροφορία εναντίον των Τούρκων. Έτσι παρακίνησε μυριάδες από αυτούς να διασχίσουν το Ιόνιο και να φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη. Ακολούθως υπέγραψε μαζί τους ένορκες συμφωνίες. Δυνάμει των συμφωνιών αυτών και μετά τις επιτυχίες των σταυροφόρων αποκατέστησε τη βυζαντινή κυριαρχία στο δυτικό τμήμα της Μ. Ασίας.

Το **δεύτερο παράθεμα** προέρχεται από τον χρονογράφο Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο και περιλαμβάνει τη συμφωνία μεταξύ του βενετού δόγη Ερρίκου Δάνδοθου, αρχηγού της Δ' σταυροφορίας, και των εκπροσώπων του έκπτωτου βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού και του γιου του Αλέξιου. Οι τελευταίοι ζήτησαν τη συνδρομή των σταυροφόρων για την ανάκτηση του θρόνου και σε αντάλλαγμα υποσχέθηκαν χρήματα, στρατό για τη σταυροφορία και υποταγή της ανατολικής στη δυτική εκκλησία.

Το **εικονογραφικό υλικό** της ενότητας αποτελείται από μια μικρογραφία που δείχνει τον πάπα Ουρβανό Β' κατά την επίσκεψή του στη Γαλλία, ένα ψηφιδωτό με την Άλωση της Κωνσταντι-

νούπολης το 1204 και μία μικρογραφία του 14ου αι. που απεικονίζει την κατάληψη της Αντιόχειας από τους σταυροφόρους της Α΄ Σταυροφορίας.

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Η **σταυροφορική ιδέα** γεννήθηκε στη διάρκεια του 11ου αι. από τον συνδυασμό της **ιδέας των προσκυνημάτων** που αναβιώνουν στη διάρκεια του 11ου αι. και της **ιδέας του ιερού πολέμου** (της χριστιανικής απάντησης στο ισλαμικό τζιχάντ). Στη διαμόρφωση της σταυροφορικής ιδέας επέδρασαν και συνέβαλαν επίσης κάποιοι αντικειμενικοί παράγοντες: τα οικονομικά προβλήματα της Δύσης, η επιστολή-πρόσκληση του Αλέξιου Α΄ προς τους κοσμικούς και θρησκευτικούς ηγέμονες της Δύσης για βοήθεια και η **διάδοση φημών για βιαιότητες των Τούρκων** κατά των προσκυνητών (**πρώτη ερώτηση**).

Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός εκμεταλλεύτηκε επιδέξια το ενδιαφέρον της Δύσης για τους Αγίους Τόπους. Αφού με πρεσβείες παρακίνησε τον πάπα και τους κοσμικούς ηγέμονες της Δύσης να αναλάβουν εκστρατεία για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους Τούρκους, δέχτηκε να στηρίξει τους σταυροφόρους με πλοία, χρήματα και τρόφιμα, υπό τον όρο ότι θα αποδίδονταν στο Βυζάντιο παλαιότερες κτήσεις του που θα ανακτούσαν οι σταυροφόροι από τους Τούρκους. Η συμφωνία επισφραγίστηκε με όρκους και είχε ευνοϊκά αποτελέσματα για το Βυζάντιο που μπόρεσε να αποκαταστήσει την κυριαρχία του στη δυτική Μ. Ασία (**δεύτερη ερώτηση**).

Οι όροι της συμφωνίας μεταξύ των Αγγέλων (πατέρα και υιού) και των σταυροφόρων και των Βενετών περιλάμβανε τις ακόλουθες υποχρεώσεις: Οι Βενετοί και οι σταυροφόροι θα βοηθούσαν τους Αγγέλους να ανακτήσουν τον θρόνο τους και οι Άγγελοι από την πλευρά τους θα υπέτασσαν την ανατολική εκκλησία στη Ρώμη, θα χορηγούσαν 200.000 αργυρά μάρκα και τροφές στο στρατό των σταυροφόρων και θα ενίσχυαν οικονομικά ή με στρατό τη σχεδιαζόμενη εκστρατεία των σταυροφόρων στην Αίγυπτο (**τρίτη ερώτηση**).

Μια συζήτηση μεταξύ ενός χριστιανού σταυροφόρου και ενός μουσουλμάνου αιχμαλώτου του θα μπορούσε να περιλαμβάνει αναφορές στους λόγους (αντικειμενικούς και υποκειμενικούς) που παρακίνησαν τους σταυροφόρους στην εκστρατεία τους και αναφορές στις εντυπώσεις που τους προκάλεσαν οι Άραβες και οι άγνωστες χώρες της Ανατολής. Οι Ευρωπαίοι που πήραν μέρος στην υπερπόντια περιπέτεια των σταυροφοριών υπέφεραν από πολλά προβλήματα (πείνα, έλλειψη γης, επιδημίες, μια ζωή μίζερη, χωρίς εκπλήξεις και ενδιαφέρον). Γι' αυτό δέχτηκαν με χαρά το κάλεσμα του πάπα για συμμετοχή σε μια επιχείρηση που θα έδινε νέο περιεχόμενο και θα μπορούσε να αλλιάξει ριζικά τη ζωή τους και θα έσωζε την τιμή της Χριστιανοσύνης που κινδύνευε από τους εχθρούς του Χριστού. Η εκστρατεία υπήρξε μια συναρπαστική και ενίοτε οδυνηρή περιπέτεια, γεμάτη κινδύνους και στερήσεις. Πολύ ενδιαφέρουσα αποδείχτηκε και η συνάντηση με άλλους πολιτισμούς στο χώρο της Εγγύς Ανατολής. Η εγκατάσταση των Ευρωπαίων στην Ανατολή άλλαξε αισθητά το χαρακτήρα και τη ζωή τους (**τέταρτη ερώτηση**).

2. Η περίοδος της Λατινοκρατίας και τα ελληνικά κράτη

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν οι μαθητές τον χαρακτήρα και την οργάνωση των λατινικών κρατών που ιδρύθηκαν στο χώρο του Βυζαντίου.
2. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν οι μαθητές τις επιδιώξεις και την εξέλιξη των ελληνικών κρατών που δημιουργήθηκαν στο χώρο του Βυζαντίου.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Τα δύο πρώτα μέρη της ενότητας που αναφέρονται αντίστοιχα στα λατινικά και ελληνικά κράτη που ιδρύθηκαν στα ερείπια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με τη συνθήκη **διανομής της Ρωμανίας** (1204), μπορούν να κατανοηθούν σε συνάρτηση με τη σπουδή του χάρτη που υπάρχει στο τέλος της ενότητας.

Τα λατινικά κράτη ήταν φεουδαρχικά και εξαρτημένα αλυσιδωτά το ένα από το άλλο, πράγμα που αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της φεουδαρχίας. Έτσι από τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης εξαρτιόταν το Βασίλειο της Θεσσαλονίκης και σ' αυτό πάλι υποτελή ήταν το Δουκάτο των Αθηνών και το Πριγκιπάτο της Αχαΐας. Στο τελευταίο μάλιστα οι φεουδαρχικοί θεσμοί θύμιζαν έντονα τη Γαλλία (**πρώτος διδακτικός στόχος**).

Τα ελληνικά κράτη ήταν αρχικά τρία. Από αυτά ισχυρότερα αποδείχτηκαν η Αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου και αποδύθηκαν σε ένα αγώνα δρόμου για την αποκατάσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ενώ η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας μπορεί μεν να διαδραμάτισε δευτερεύοντα ρόλο, αλλά είχε μεγάλη σημασία για τη διατήρηση του Ποντιακού Ελληνισμού. Αργότερα στα ελληνικά κράτη προστέθηκε το Δεσποτάτο του Μυστρά.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το τμήμα της διδακτικής ενότητας που αναφέρεται στις σχέσεις των Λατίνων και των Ελλήνων, των κατακτητών και των κατακτημένων. Οι σχέσεις αυτές χαρακτηρίζονταν από έντονη αντιπαλότητα. Οι κατακτητές καταπίεζαν τους κατακτημένους, που γι' αυτό εξεγείρονταν συχνά εναντίον τους. Η καταπίεση των Λατίνων ανάγκασε σε ορισμένες περιπτώσεις τους απειλημένους Έλληνες να επιλέξουν εκούσια τον ζυγό των Τούρκων. Το τελευταίο μέρος αναφέρεται στην έναρξη της διαδικασίας που οδήγησε στη διαμόρφωση νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, τον ανταγωνισμό μεταξύ των ελληνικών κρατών και την αποκατάσταση του Βυζαντίου από το κράτος της Νίκαιας (**δεύτερος διδακτικός στόχος**).

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα** προέρχεται από το έργο του μαροκινού γεωγράφου Ουμάρι, ο οποίος ατλήει τις πληροφορίες του από τον γενουάτη έμπορο Μπέλημπα. Το απόσπασμα αναφέρεται στην εξαιρετη γεωγραφική από εμπορική άποψη θέση (σταυροδρόμι απ' όπου διέρχονται πολλοί έμποροι και ταξιδευτές που κατευθύνονται προς το Κριβν, την έρημο του Καμπτσάκ και τις χώρες του Βορρά), στο διεθνές κύρος και την ισχύ, και τέλος στην ανδρεία των στρατιωτών της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στα μέσα του 14ου αι. Το κράτος της Τραπεζούντας ήταν τότε κατά πολύ ισχυρότερο από το μικρό Βυζαντινό Κράτος που εξασθενούσε συνεχώς. Το κράτος της Τραπεζούντας είχε ιδιαίτερη σημασία για τα εμπορικά συμφέροντα της ναυτικής και εμπορικής υπερδύναμης Γένουας στην περιοχή του Ευξείνου Πόντου.

Το **δεύτερο παράθεμα** προέρχεται από το δημόδες Χρονικό του Γαλαξειδίου και αναφέρεται στις αυθαιρεσίες (αγχαρείες και αρπαγές) και τη βία που εξασκούσε ο φράγκος αυθέντης (φεουδάρχης) Κόντος σε βάρος του πληθυσμού των Σαλώνων (Αμφισσας) και του επισκόπου τους. Όλη αυτή η συμπεριφορά οδήγησε αρχικά σε εξέγερση των εντοπίων και ακολούθως στην απόφασή τους να καλέσουν τους Τούρκους να κατακτήσουν την περιοχή τους.

Το **τρίτο παράθεμα** προέρχεται από τον βυζαντινό ιστορικό Νικηφόρο Γρηγορά και αναφέρεται στο νόμο, με τον οποίο ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης (1222-1254), αυτοκράτορας της Νίκαιας, απαγόρευε στους υπηκόους του τη χρήση υφασμάτων και ενδυμάτων που εισάγονταν από άλλες χώρες. Το μέτρο αυτό προκλήθηκε από την ξενομανία («**ξενόφερτα ρούχα**») του πληθυσμού της αυτοκρατορίας και απέβλεπε προφανώς στην τόνωση της ιθαγενούς βιοτεχνικής παραγωγής της αυτοκρατορίας και τον περιορισμό των εισαγωγών.

Το **εικονογραφικό υλικό** αποτελείται από ένα νόμισμα του Ιωάννη Βατάτζη, σημαντικότερου εκπροσώπου της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, και το **χάρτη με τα ελληνικά και λατινικά κράτη**. Ο χάρτης αυτός πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης εκ μέρους των μαθητών, για να μπορέσουν αυτοί να κατανοήσουν την πολιτική πραγματικότητα που δημιουργήθηκε, μετά τη Άλωση της Πόλης και τη διανομή της Ρωμανίας (1204), στο γεωγραφικό χώρο της καταλυθείσας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

Η Φραγκοκρατία και η Τουρκοκρατία, κατά το δεύτερο παράθεμα, έχουν αιτιώδη σχέση στην περιοχή των Σαλώνων (μεσαιωνική ονομασία της αρχαίας και νεοελληνικής Άμφισσας). Συγκεκριμένα ο επίσκοπος Σαλώνων, θρησκευτικός ηγέτης του Ελληνισμού της πόλης, απαυδισμένος από τη συμπεριφορά των Λατίνων, αφού ξεσήκωσε τους συμπατριώτες του, κάλεσε τους Τούρκους να κατακτήσουν την περιοχή, επιλέγοντας συνειδητά την τουρκική από τη λατινική κυραρχία (**πρώτη ερώτηση**).

Ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης (1222-1254), ο σημαντικότερος από τους ηγέτες της Νίκαιας απαγόρευσε την εισαγωγή και τη χρήση πολυτελών ενδυμάτων από τα Δύση και την Ανατολή, προφανώς για να ανακόψει την εκροή συναλλαγμάτων στο εξωτερικό, όπως δείχνει η έκφραση «σπαταλούσαν, χωρίς να υπάρχει ανάγκη, τα πλούτη του», να μειώσει το δημόσιο χρέος και την εξάρτηση της χώρας του από το εξωτερικό και ιδίως τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες και να τονώσει την εθνική οικονομία και την αυτοπεποίθηση των κατοίκων της Νίκαιας, όπως δείχνουν οι εκφράσεις «ξενόφερτα ρούχα» και «θα κηρυσσόταν άτιμος» (**δεύτερη ερώτηση**).

Η προέλευση της περιγραφής του μαροκινού γεωγράφου Ουμάρι φαίνεται όχι μόνο στο θετικό τρόπο, με τον οποίο αυτή αναφέρεται στα χριστιανικά κράτη, αλλά και στις πληροφορίες που μας δίνει για τον αυτοκράτορα, τους υπηκόους και το διεθνές κύρος της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Η ευημερία του κράτους της Τραπεζούντας αποδίδεται έμμεσα στην πολύ ευνοϊκή γεωγραφική θέση του κράτους αυτού: Σ' αυτό κατέληγε το βορειότερο τμήμα της χερσαίας εκδοχής του **δρόμου του μεταξιού**, μεγάλης εμπορικής αρτηρίας με πολλά παρακλάδια, που συνέδεε τις χώρες της Άπω Ανατολής με τις χώρες του Ευξείνου και της Μεσογείου και εξασφάλιζε τον εφοδιασμό του μεσογειακού κόσμου και της Δύσης με μπαχαρικά και άλλα προϊόντα πολυτελείας. Έτσι διέσχισαν συνεχώς τα εδάφη της ξένοι ταξιδευτές και έμποροι, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν δασμούς για τα προϊόντα που διακινούσαν (**τρίτη ερώτηση**).

Οι μαθητές μπορούν να αναζητήσουν υλικό για το Μυστρά στις εγκυκλοπαίδειες, σε ειδικά ιστορικά έργα και σχολικά βιβλία ιστορίας, σε καταλόγους σχετικών εκθέσεων κλπ. (**εργασία**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- P. Γκρουσέ, *Ιστορία των Σταυροφοριών*, μετ. Α. Πάγκαλος, εκδ. Γκοβόστης, χ. χ.
- St. Runciman, *Ιστορία των Σταυροφοριών*, 3 τόμοι, μετ. Κ. Παπαρόδου, Διεύθυνσις Εκδόσεων Γενικού Επιτελείου Στρατού, Αθήνα 1977-1979.
- A. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα εδάφη της αυτοκρατορίας*, Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν, Αθήνα 2000.
- J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, μετ. Ρ. Μπενβενίστε, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, μετ. Σπ. Λάμπρος, 2 τόμοι, εκδ. Π. Σ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα (χ. χ.).
- St. Runciman, *Μυστράς*, μετ. Π. Κορρέ – Τζ. Καπατσώρη, Ινστιτ. του Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986.

III. ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΟΥΣ

1. Εξάπλωση των Τούρκων και τελευταίες προσπάθειες για ανάσχεσή τους

Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τη ραγδαία οθωμανική εξάπλωση και να κατανοήσουν τη σημασία ορισμένων οθωμανικών θεσμών, όπως ήταν οι γαζήδες και το παιδομάζωμα.
2. Να επισημάνουν τα αίτια της εξασθένησης του Βυζαντίου και τους λόγους της αδυναμίας των Βυζαντινών και των άλλων βαλκανικών λαών να αντισταθούν αποτελεσματικά στους Οθωμανούς.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η πορεία των οθωμανικών κατακτήσεων αποτελεί το πρώτο κέντρο βάρους της ενότητας. Οι κυριότεροι σταθμοί στην επέκταση των Οθωμανών ήταν η πτώση της Προύσας (1326), της Νίκαιας (1331) και της Νικομήδειας (137), η άλωση της Καλλιπόλης (1354), η κατάληψη του Διδυμοτείχου (περ. 1360) της Αδριανούπολης και της Φιλιππούπολης (περ. 1368/69), και η νίκη τους στο Κοσσυφοπέδιο κατά των Σέρβων (1389). Η ήττα των Οθωμανών από τους Μογγόλους στην μάχη της Άγκυρας (1402) απλώς έδωσε στο Βυζάντιο 51 χρόνια παράταση ζωής.

Το δεύτερο κέντρο βάρους της ενότητας είναι οι οθωμανικοί θεσμοί (π.χ. το παιδομάζωμα), όπως και οι άλλοι παράγοντες οι οποίοι καθόρισαν την οθωμανική επέκταση.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Τα δύο παραθέματα του σχολικού βιβλίου προέρχονται από το Χρονικό του Ασίκ-Πασά-Ζαντέ "Ιστορίες και αξιοσημείωτα του Οίκου Οσμάν" (τέλη του 15ου αι.). Είναι ένα λαϊκό ανάγνωσμα με ιδιαίτερα ζωντανό ύφος, αναμφισβήτητη γραμμένο για να διαβάζεται μπροστά σε ακροατήριο.

Το πρώτο απόσπασμα αναφέρεται στις κατακτήσεις του Μουράτ και των στρατηγών του Λαϊά-Σαχίν και Εβρενός μπέη στη Θράκη και στην καθιέρωση του παιδομαζώματος περί το 1370.

Το δεύτερο απόσπασμα δείχνει τα αποτελέσματα του αποκλεισμού των βυζαντινών πόλεων από τους Τούρκους και το πνεύμα ηττοπάθειας που επικράτησε στις τάξεις του βυζαντινού πληθυσμού της Βιθυνίας.

Το εικονογραφικό υλικό αποτελείται από μια εικόνα του σουλτάνου Ορχάν που συνδυάζεται με το δεύτερο απόσπασμα και το χάρτη που δείχνει παραστατικά την πρόοδο των οθωμανικών κατακτήσεων.

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του βιβλίου

Οι λόγοι που έκαναν τους μικρασιάτες Έλληνες να παραδώσουν τις πόλεις τους στους Οθωμανούς ήταν κυρίως το κλίμα ηττοπάθειας που κατέλαβε βαθμιαία τους Έλληνες λόγω των επιτυχιών των Οθωμανών, η βαθμιαία απομόνωση των οχυρωμένων πόλεων, συνεπεία της κατάκτησης των γύρω χωριών από τους Τούρκους και η νέκρωση του εμπορίου. Όλα αυτά συνέβαλαν ώστε τα κάστρα να γίνουν σιγά σιγά φυλακές για τους κατοίκους τους (πρώτη ερώτηση).

Το παιδομάζωμα χρονολογείται στα χρόνια που οι Οθωμανοί κατέλαβαν τις μεγάλες πόλεις της Θράκης (Φιλιππούπολη, Διδυμοτείχο, Αδριανούπολη) και έκαναν πρωτεύουσα του κράτους τους την Αδριανούπολη. Όλα αυτά έγιναν στο τέλος της διακυβέρνησης του Ορχάν (1326-1362) και στις αρχές της διακυβέρνησης του Μουράτ (1362-1389), περί το 1370 (δεύτερη ερώτηση).

Το λαϊκό τραγούδι εκφράζει ειρωνική και σατιρική-σαρκαστική διάθεση για τους αυτοκράτορες που εκτίθενται, ταξιδεύοντας στη Δύση, και γίνονται καταγέλαστοι στους Δυτικούς, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη βοήθειά τους. Η στάση του ανώνυμου συντάκτη του τραγουδιού υπαγορεύτηκε αναμφίβολα από τα έντονα αντιδυτικά αισθήματα του βυζαντινού ορθόδοξου πληθυσμού που ανάγονται κυρίως στη συμπεριφορά των σταυροφόρων το 1204 (τρίτη ερώτηση).

Οι σημαντικότεροι παράγοντες της οθωμανικής επέκτασης ήταν η ραγδαία εξασθένιση του Βυζαντίου, η κατάργηση των ακριτών στη Μ. Ασία, οι θεσμοί των γαζήδων και του παιδομαζώματος, η έλλειψη ικανών ηγετών στα Βαλκάνια και η αδυναμία των βαλκανικών λαών να ενωθούν, οι ικανότητες των σουλτάνων και οι εσωτερικές χριστιανικές διαμάχες (**τέταρτη ερώτηση**).

2. Η Άλωση της Πόλης

Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν και να βιώσουν οι μαθητές την Άλωση της Πόλης και την πτώση του Βυζαντίου.
2. Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία της Άλωσης για τον Ελληνισμό και την Ευρώπη.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Το **πρώτο κέντρο βάρους** της ενότητας είναι η πολιορκία και η άλωση της Πόλης. Ο Μωάμεθ προετοίμασε με μεθοδικότητα και αποφασιστικότητα την πολιορκία. Η έκβαση της πολιορκίας καθορίστηκε από τη συντριπτική υπεροχή των Οθωμανών σε έμπυχο και άπυχο υλικό και από το γεγονός ότι ο τελευταίος αυτοκράτορας έμεινε, παρά τις επανειλημμένες εκκλήσεις του, αβοήθητος από τα χριστιανικά βασίλεια και τις χριστιανικές δυνάμεις της εποχής του (**πρώτο παράθεμα**). Παρά την υπεροχή των Τούρκων, που αντιπροσώπευαν τη στρατιωτική υπερδύναμη της εποχής, και την αδιαφορία των χριστιανικών κρατών για την τύχη της Βασιλεύουσας, οι υπερασπιστές της επέδειξαν πρωτοφανή ηρωισμό και αξιοσημείωτη αξιοπρέπεια και αγωνίστηκαν ως το τέλος, ένα τέλος αντάξιο της υπερχιλιετούς ιστορίας της αυτοκρατορίας.

Το **δεύτερο κέντρο βάρους** της ενότητας είναι οι αρνητικές και θετικές συνέπειες της Άλωσης για τον Ελληνισμό και την Ευρώπη. Η φοβερή αυτή καταστροφή και ταπείνωση καταρράκωσε κατ' αρχήν το ηθικό του Ελληνισμού και έθεσε σε κίνδυνο την επιβίωσή του. Οί Έλληνες παραδόθηκαν στο έλεος της οθωμανικής αυθαιρεσίας, ενώ το πνεύμα του πολιτισμού μετανάστευσε στην Ιταλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Συνάμα οι Τούρκοι έκλεισαν τους εμπορικούς δρόμους που οδηγούσαν στην Ανατολή, γεγονός το οποίο εμμέσως ώθησε τους Ευρωπαίους στις μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις, με τις οποίες εγκαινιάστηκε η Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία.

Το **τρίτο κέντρο βάρους** της ενότητας αφορά την πνευματική κληρονομιά του Βυζαντίου. Αυτή άσκησε κατ' αρχήν γόνιμες επιδράσεις και επηρέασε βαθιά την τέχνη και τις συνήθειες των λαών των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης, ιδίως της Ρωσίας, και την κρατική και αυτοκρατορική ιδεολογία της (**δεύτερο παράθεμα**). Ο βυζαντινός πολιτισμός επηρέασε ακόμη και τους Οθωμανούς (αρχιτεκτονική και κρατική οργάνωση). Άσκησε τέλος σημαντικές επιδράσεις στον πολιτισμό της Δυτικής Ευρώπης. Η μεταφορά πολιτισμικών αγαθών στη Δ. Ευρώπη και ιδίως στην Ιταλία του Ανθρωπισμού και της Αναγέννησης έγινε μέσω των Ελλήνων λογίων και των χειρογράφων που αυτοί μετέφεραν από το Βυζάντιο στη Δύση. Πολύ σημαντικές συνέπειες είχε και η μετάδοση του Ρωμαϊκού Δικαίου από το Βυζάντιο στην Ευρώπη.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού

Το **πρώτο παράθεμα**, απόσπασμα από τον χρονογράφο Γ. Φραντζή, σχολιάζει το συσχετισμό δυνάμεων των δύο αντιπάλων και την άρνηση των ορθόδοξων Σέρβων να βοηθήσουν τον αυτοκράτορα. Οι δυνάμεις των Ελλήνων ανέρχονταν σε 5000 περίπου μαχητές (περιλαμβανομένων και των ξένων), οι δυνάμεις των Τούρκων σε 200.000 άνδρες. Ο πρώτος αριθμός δεν πρέπει να απέχει πολύ από την πραγματικότητα, ο δεύτερος αριθμός είναι υπερβολικός. Οι νεότεροι ιστορικοί, όπως ο Χ. Ιναλτζίκ και ο St. Runciman, υπολογίζουν τις δυνάμεις των πολιορκημένων σε 7-8.000 άνδρες

και το στρατό των Οθωμανών σε 50-80.000 μαχητές. Η αναλογία ήταν 1 προς 10. Στη δεύτερη παράγραφο με πικρία επισημαίνεται ότι οι Σέρβοι έδωσαν βοήθεια, όχι όμως στους Βυζαντινούς, αλλά στους Οθωμανούς, τους εχθρούς της Χριστιανοσύνης!

Το **δεύτερο παράθεμα** είναι απόσπασμα από επιστολή του μοναχού Φιλοθέου από το Πσκόφ προς τον μεγάλο ηγεμόνα (κνιάζο) της Μόσχας και χρονολογείται στις αρχές του 16ου αι. Στο κείμενο αναπτύσσεται η θεωρία της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης και κληρονόμου του Βυζαντίου. Η θεωρία αυτή συνδυάζεται με τη βεβαιότητα ότι η Μόσχα θα αποκαταστήσει τη Χριστιανική Αυτοκρατορία, κάτι που θυμίζει τις σχετικές με το ξανθό γένος προφητείες που κυκλοφορούσαν στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα στη διάρκεια του 18^{ου} αι.

Το εικονογραφικό υλικό αποτελείται από **ένα πίνακα του Μπ. Κόνσταντ** (19^{ος} αι.) με θέμα την είσοδο του Μωάμεθ στην Κωνσταντινούπολη μέσα σε ένα μακάβριο περιβάλλον. Ο σουλτάνος διασχίζει ένα δρόμο σκεπασμένο από πτώματα Βυζαντινών.

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

Η Δύση, παρ' όλης τις υποχωρήσεις των Βυζαντινών στο θρησκευτικό τομέα, δεν βοήθησε αποτελεσματικά το Βυζάντιο, για να αποκρούσει τον κίνδυνο των Οθωμανών (**πρώτη ερώτηση**). Αυτό πρέπει να αποδοθεί κυρίως στα **έντονα αντιδυτικά αισθήματα** του ορθόδοξου βυζαντινού πληθυσμού, όπως εκφράστηκαν από τα λόγια του μεγάλου δουκός Λουκά Νοταρά: «Κρειπτότερόν εστιν ιδειν εν μέσση τη πόλει φακίόλιον βασιλγεον Τούρκων ή καλύπτραν Ιταλικήν». Η συμπεριφορά αυτή πρέπει να αποδοθεί επίσης στην υποτίμηση του τουρκικού κινδύνου από μέρους της Δύσης και στις **ενδοευρωπαϊκές διαμάχες** που αποκορυφώθηκαν με τον λεγόμενο **εκατονταετή πόλεμο** (έληξε τη χρονιά της Άλωσης της Πόλης).

Οι κυριότερες συνέπειες της Άλωσης της Πόλης (1453) (**δεύτερη ερώτηση**) ήταν το αίσθημα της ταπείνωσης, που έθεσε σε κίνδυνο το ιστορικό μέλλον του Ελληνισμού, και η εξύψωση του ηθικού των Τούρκων, η πνευματική οπισθοδρόμηση της ΝΑ Ευρώπης, ο αποκλεισμός των εμπορικών δρόμων που οδηγούσαν προς την Ανατολή και η έμμεση παρακίνηση των Ευρωπαίων να αναζητήσουν νέους δρόμους προς τα εξωτικά προϊόντα της Ανατολής από τη Δύση.

Η ιδέα της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης που προοριζόταν να αναστήσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στηριζόταν στο ομόδοξο Ρώσων και Ελλήνων και στο ότι οι Ρώσοι είχαν δεχτεί την Ορθοδοξία από το Βυζάντιο (**τρίτη ερώτηση**). Η κοινότητα του δόγματος και τα αισθήματα ευγνωμοσύνης που ένιωθαν οι Ρώσοι για το Βυζάντιο οδήγησαν στη γένεση της ιδέας της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης και στη διαμόρφωση των χρησμών που προφήτευαν την ανασύσταση της Αυτοκρατορίας με πρωτοβουλία της Μόσχας. Οι χρησμοί αυτοί, όπως η προφητεία ότι οι Έλληνες κάποτε θα κυνηγήσουν τους Τούρκους ως την Κόκκινη Μηλιά, σε συνδυασμό με τις αντιτουρκικές εκστρατείες των ρώσων τσάρων γέννησαν στους Έλληνες προσδοκίες που αποτυπώθηκαν στο λαϊκό δίστιχο «Πάλι με χρόνους και καιρούς, πάλι δικά μας θάναι».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- X. Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, μετ. Μ. Κοκολιάκνης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.
- E. A. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι των παιδιών σουλτάνων (1300-1400)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991.
- F. Babinger, *Mahomet II le Conquerant et son Temps, 1432-1481*, γαλλ. μετ. H. E. del Medico, Παρίσι 1954.
- St. Runciman, *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, μετ. Ν. Παπαρόδου, 2 τόμοι, εκδ. Μπεργαδής, Α-

θήνα 1972 (Το έργο αυτό του γνωστού βρετανού Βυζαντινολόγου στηρίζεται σε μια εξαντλητική μελέτη και ανάλυση των διαθέσιμων πηγών).

E. Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, Λονδίνο 1903.

G. Schlumberger, *Le siege, la prise et la sac de Constantinople en 1453*, Παρίσι 1926.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΟ ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο: ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (1025-1453)

I. Στοιχεία Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Από τις πέντε ερωτήσεις επιλέγετε τρεις. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Παράγοντες και αποτελέσματα της στρατιωτικής κρίσης του 11^{ου} αι.
2. Να εξηγήσετε τους όρους: **πρόνοια, σχίσμα των δύο εκκλησιών, παιδομάζωμα, «ένωση» Φερράρας-Φλωρεντίας.**
3. Σε ποιους τομείς επηρέασε η βυζαντινή «κληρονομιά» την Οθωμανική Αυτοκρατορία;
4. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Οι μάχες του Ματζικέρτ (1071) και του Μυριοκεφάλου (1176) έκριναν την τύχη της Μ. Ασίας.		
β.	Η δυναστεία των Κομνηνών στηρίχτηκε στα λαϊκά στρώματα.		
γ.	Η τέταρτη σταυροφορία είχε καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα.		
δ.	Μετά την ήττα στο Κοσσυφοπέδιο (1389) οι Σέρβοι αποδέχτηκαν την τουρκική κυριαρχία.		

5. Να επισημάνετε τις κυριότερες αιτίες του σχίσματος του 1054.

ΟΜΑΔΑ Β

(Από τις τέσσερις ερωτήσεις επιλέγετε δύο. Κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες).

1. Να μελετήσετε το δεύτερο παράθεμα της σελίδας 59 του σχολ. βιβλίου και να επισημάνετε τα κυριότερα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Δυτική Ευρώπη στα τέλη του 11^{ου} αι.
2. Να μελετήσετε το δεύτερο παράθεμα της σελίδας 65 και να επισημάνετε τις αιτίες της παράδοσης των ελληνικών πόλεων της Μ. Ασίας στους Οθωμανούς ως τα τέλη του 13ου αι.
3. Ποιες ήταν οι κυριότερες αιτίες της επικράτησης των Οθωμανών στα Βαλκάνια;
4. Σχολιάστε τα οικονομικά μέτρα του Ιωάννη Βατάτζη, βάσει του παραθέματος της σελίδας 63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

1. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο

Διδακτικός στόχος

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές στοιχεία και όψεις της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Οι μαθητές πρέπει με κατάλληλη καθοδήγηση του διδάσκοντος να προσεγγίσουν βιωματικά τα στοιχεία της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών.

• Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το παράθεμα *Παίζοντας πάνω σ' ένα παγόβουνο*. Ακολούθως ο διδάσκων θα συζητήσει με τους μαθητές τις όψεις της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο, μεταβαίνοντας από το παρόν στο παρελθόν ή αντίστροφα και αξιοποιώντας το υποστηρικτικό υλικό.

Σχετικά με τη διατροφή να σημειωθεί ότι μένει κανείς έκθαμβος μπροστά στην ποικιλία των τροφίμων και των εδεσμάτων των Βυζαντινών. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος παραθέτει στα ποιήματά του ολόκληρους καταλόγους φαγητών και γαστρονομικών συνδυασμών: κρέατα, ψάρια, κυνήγια, σάλτσες, πιπέρι, κύμινο, μέλι, ελαιόλαδο, ξύδι, βλήτα, λάχανα, μελιτζάνες, τεύτλα, ρόδια, καρύδια, φακές, ρεβίθια και άλλα.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η βυζαντινή κομψότητα

Η επαφή με τη Δύση, μέσω των σταυροφόρων, επηρεάζει τον τρόπο ντυσίματος: ο γιορτινός χιτώνας κονταίνει. Στη μέση είναι εφαρμοστός κι έχει στενά μανίκια. Στη γυναικεία αμφίεση παρατηρούνται ελάχιστες διαφοροποιήσεις. Πάνω από τον μακρύ χιτώνα, φορούν οι γυναίκες μανδύα που καλύπτει και το κεφάλι. Τα μανίκια είναι μακριά. Οι άνδρες, αρχικά, ξυρίζονταν και έκοβαν κοντά τα μαλλιά τους. Αργότερα, επηρεασμένοι από τους δυτικούς, αφήνουν τα μαλλιά μακριά. Οι γυναίκες φροντίζουν τα μαλλιά τους με επιμέλεια. Χωρισμένα στη μέση, κατασπρά, στηρίζονται στον αυχένα με κτενάκια ή κορδέλες. Μακιγιάρονται: μαύρο στα βλέφαρα και στα λεπτά φρύδια. το κοκκινάδι στα χείλη θα εμφανιστεί στην εποχή των Παλαιολόγων. Οι Βυζαντινοί, άνδρες και γυναίκες, αγαπούν τα κοσμήματα. Θαυμάσια τα έργα της χρυσοχοΐας - σχέδια απλά, διαστάσεις μετρημένες. Διαδεδομένος ο σταυρός. Δαχτυλίδια σε χρυσό αλλιά και ασήμι ή μπρούτζο, διακοσμημένα με ένθετες πολύτιμες πέτρες. Σκουληράκια, βραχιόλια, κολιέ, πόρπες στολισμένα κυρίως με μαργαριτάρια, αμέθυστους και σμαράγδια.

2. Αναψυχή και καθαριότητα

Οι Βυζαντινοί αγαπούσαν το νερό, όσο και οι Ρωμαίοι. Κατά την άποψη της εκκλησίας, τρία λουτρά την ημέρα ήταν πολλή, τα δύο όμως ήταν συνηθισμένο φαινόμενο. Τα βυζαντινά (δημόσια) λουτρά ήταν μεγάλα κτίσματα, καλοφτιαγμένα και επιβλητικά, με πρόσοψη διακοσμημένη και εξοπλισμό πολυτελείας. Οι μπανιέρες ήταν γύρω από την κυκλική μικρή λίμνη στο κέντρο της οικοδομής, σε χωριστά μικρά διαμερίσματα. Το ζεστό νερό διοχετευόταν από το λέβητα στα λουτρά, με σωλήνες που απέληγαν σε κεφαλές ζώων. Ατμόλουτρα, ζεστή λίμνη, κρύα λίμνη βρίσκονταν στο ίδιο οίκημα. Οι άντρες έχουν δικαίωμα εισόδου όλη την ημέρα οι γυναίκες το βράδυ.

Michel Kaplan, *Βυζάντιο και Ελλάδα*, εκδ. Δελιθανάσας, Αθήνα 1994, 168.

3. Προπαντός μόρφωση και φρόνηση

Αυτό λοιπόν είναι το εγκώμιο που έγραψε για σένα ο παππούς σου. Δεν είναι ολοκληρωμένο-αλλά ούτε κι εσύ είσαι ακόμα ολοκληρωμένο, έμπυχο μαργαριτάρι μου, στολίδι της ψυχής μου. Όταν κάποτε μπορείς να χρησιμοποιείς το λογικό σου, όταν ξέρεις ποιος ήταν ο παππούς σου και πώς ήταν τα πρώτα χρόνια της ζωής σου, τότε μπορείς να τον έχεις ως υπόδειγμα, να ασκείσαι με σύνεση, να τιμάς τους γονείς σου, να σέβεσαι τους παιδαγωγούς και τους δασκάλους σου να καλληλώσεις την ψυχή σου προπαντός με πνευματικές ασχολίες. Έτσι, άλληλωστε, έκανα κι εγώ σεβαστή τη μητέρα σου και την οικογένειά σου. Είθε να αποκτήσεις όλα όσα επιθυμείς, αλλή προπαντός μόρφωση και φρόνηση. Μόνο έτσι η ψυχή βρίσκει την πραγματική ομορφιά της και κατανοεί τα βαθύτερα μυστικά της.

Απόσπασμα από το λόγο του Μιχαήλ Ψελλού στο μικρό εγγονό του, έκδ. E. Kurtz & F. Drexl, Michaelis Pselli, Scripta Minora, I, Μιλάνο 1936, 8, στο: H.G. Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, μετ. Δ. Κούρτοβικ, MIET, Αθήνα 1990, 437.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Όταν η σύζυγος αγανακτεί*. Πρόκειται για απόσπασμα από πτωχοπροδρομικό ποίημα (βλ. επόμενη ενότητα). Η σύζυγος, από πλούσια οικογένεια, παντρεύτηκε τον Πτωχοπρόδρομο, έναν ποιητή ράθυμο, φτωχό και τεμπέλη, ο οποίος αντί να εργάζεται πίνει και αγορεύει όλη μέρα στην ταβέρνα. Κάποια μέρα η σύζυγος δεν αντέχει, πετάει από το παράθυρο τα χαρτιά με τα ποιήματά του και οργισμένη του τα ψέλλνει.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Παίζοντας πάνω σ' ένα παγόβουνο*. Το ακραίο καιρικό φαινόμενο που περιγράφει ο Θεοφάνης ήταν εύλογο να προκαλέσει την κατάπληξη του κόσμου. Ειδικότερα, για τα παιδιά, όπως συμβαίνει και σήμερα, τέτοιες ή παρόμοιες περιπτώσεις (χιόνι), αποτελούν ιδανική ευκαιρία για παιχνίδι. Οι μεγάλοι όμως έβλεπαν την αρνητική όψη του γεγονότος: καταστροφές στη γεωργία και γενικότερα στην οικονομική ζωή. Επιπλέον, η θρησκοληψία προκαλούσε φόβο στις μάζες και γι' αυτό τέτοια φυσικά γεγονότα ερμηνεύονταν ως αποτέλεσμα της οργής του Θεού ή προμήνυμα για τη συντέλεια του κόσμου.

• **Τρίτο παράθεμα** *Για να μάθεις πρέπει να ρωτάς*. Ο συγγραφέας μιλάει για τα ευεργετικά αποτελέσματα της αναζήτησης και της κριτικής μελέτης των βιβλίων.

• **Τέταρτο παράθεμα** *Ο κανονισμός λειτουργίας ενός νοσοκομείου*. Δίνονται πληροφορίες για τους κανόνες λειτουργίας ενός βυζαντινού νοσοκομείου.

• **Πέμπτο παράθεμα** *Ένα αριστοκρατικό σπίτι στην επαρχία*. Δίνεται μια εικόνα από το εσωτερικό του σπιτιού.

• **Έκτο παράθεμα** *Ψυχαγωγικές εκδηλώσεις στον Ιππόδρομο*. Στον Ιππόδρομο, όπως άλληλωστε το γνωρίζουν ήδη οι μαθητές, δε γίνονταν μόνον αρματοδρομίες αλλά και πολλές άλλες εκδηλώσεις.

2. Παραθέματα στο β.κ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Η βυζαντινή κομψότητα*. Συμπληρωματικές πληροφορίες για την ενδυμασία, την κόμμωση, το μακιγιάζ και τα κοσμήματα.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Αναψυχή και καθαριότητα*. Άριστα διατηρημένο βυζαντινό λουτρό σώζεται σήμερα στη Μονή Καισαριανής.

• **Τρίτο παράθεμα** Ο Μιχαήλ Ψελλός πλέκει το εγκώμιο στον εγγονό του και του απευθύνει συμβουλές. Σοφά λόγια από ένα διαπρεπή βυζαντινό λόγιο-φιλόσοφο.

3. Εικονογραφικό υλικό

• **Πρώτη εικόνα** *Περικάρπια από χρυσό και σμάλτο*. Βλ. παραπάνω δεύτερο πρόσθετο παράθεμα.

• **Δεύτερη εικόνα** *Ο όσιος Συμεών ο Στυλίτης*. Για το μοναχισμό οι μαθητές μπορούν να συμβουλευτούν και την ενότητα Χριστιανική άσκηση-Μοναχισμός στο βιβλίο των Θρησκευτικών της Γ' Γυμνασίου.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β.μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β.μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β.μ.

• Σχέδιο Εργασίας: Οι μαθητές θα εργαστούν κατά ομάδες. Ο καθηγητής θα τους βοηθήσει να ατλήσουν πληροφορίες από τη βιβλιογραφία που ακολουθεί.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. I-IV, Αθήναι 1948-57.
2. S. Runciman, *Βυζαντινός πολιτισμός*, εκδ. Γαλαξίας, Αθήνα 1978.
3. Tamara T. Rice, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος Βυζαντινών*, εκδ. Ππαδήμας, Αθήνα 1997.
4. Gerard Walter, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1999.
5. Michel Kaplan, *Βυζάντιο και Ελλάδα*, εκδ. Δελθθανάσης, Αθήνα 1994.
6. Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 979.
7. Ελευθεροτυπία, *Ιστορικά*, Ο Βυζαντινός Άνθρωπος, τ.144, 25.7.2002.
8. Αρχαιολογία, *Η ένδυση στο Βυζάντιο*, τ.83, Ιούνιος 2002.
9. Κ. Νικολάου, *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1994.
10. Σ. Νικολάου, *Η θέση του νομικού-δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1994.
11. Τ. Κόλλιας, *Η θέση του στρατιωτικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1994.
12. Θ. Μαρκόπουλος, *Η θέση του χρονογράφου στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1998.
13. Θ. Μαρκόπουλος, *Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Ίδρυμα Γουλιανδρή, Αθήνα 1998.
14. Θ. Καρζής, *Η γυναίκα στο Μεσαίωνα: Χριστιανισμός-Δυτική Ευρώπη-Βυζάντιο-Ισλαμισμός*, εκδ. Φιλιππότς, Αθήνα 1997.
15. Θ. Καρζής, *Η παιδεία στο Μεσαίωνα*, εκδ. Φιλιππότς, Αθήνα 1998.
16. Richard Kieckhefer, *Η μαγεία στο Μεσαίωνα*, μετ. Σ. Πετρόχειλου, εκδ. Τραυλός, Αθήνα 1998.
17. Paul Lemerle, *Ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
18. Andre Guillou, *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, 374
19. Διαδίκτυο: Ιστοσελίδα του Κέντρου Μεσαιωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Fordham της Νέας Υόρκης: www.fordham.edu/halsall/sbook.htm

2. Βυζαντινή Γραμματεία

Διδακτικός στόχος

1. Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τη Βυζαντινή Γραμματεία

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από την εικόνα *Ελεφάντινο δίπτυχο*, όπου απεικονίζονται ποιητές με τις μούσες τους. Η σχετική συζήτηση θα περιστραφεί γύρω από την επιβίωση και τη συνέχεια της αρχαίας ελληνικής γλωσσικής και λογοτεχνικής παράδοσης στο Βυζάντιο.

Μέχρι τον Ζ' αιώνα περίπου οι δημιουργοί λειτουργικών ποιημάτων ονομάζονταν **ποιητές** και **μελωδοί**, γιατί οι ίδιοι έγραφαν το ποιητικό κείμενο και τη μελωδία του. Από τον Η' αιώνα παρατηρείται διαφοροποίηση: ο ποιητής, που ονομάζεται **υμνογράφος**, μπορούσε να είναι άλλο πρόσωπο από το **μελοποιό** του έργου του. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να υποβάλει το ερώτημα: **Σήμερα, τι συμβαίνει;** Βλ. και ενότητα Εικαστικές Τέχνες και Μουσική.

Ο Γεώργιος Πισίδης συνέθεσε τρία ποιήματα για να υμνήσει τα κατορθώματα του Ηρακλείου, χρησιμοποιώντας με μεγάλη επιδεξιότητα το ιαμβικό τρίμετρο. Η Ελληνική Ανθολογία είναι περισσότερο γνωστή ως Παλατινή (Anthologia Palatina) από τη Βιβλιοθήκη Palatina της Χαϊδεληβέργης όπου φυλάσσεται. Στην ανθολογία αυτή ο Κωνσταντίνος Κεφαλάς συγκέντρωσε 3700 ποιήματα, χρησιμοποιώντας ως βάση παλαιότερες συλλογές. Τα επιγράμματα που περιλαμβάνει χρονολογούνται από τον 6ο αι. π.Χ. έως το 10ο αι. μ.Χ.

Το έπος του Διγενή Ακρίτα να συσχετιστεί με τις αντίστοιχες επικές δημιουργίες στη Δύση, το Άσμα του Ρολάνδου στη Γαλλία και το έπος των Νιμπελούγκεν στη Γερμανία. Το πρωτότυπο κείμενο δεν έχει σωθεί, γνωρίζουμε όμως το έπος από έξι μεταγενέστερες παραλλαγές που παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους και φέρουν το όνομα του τόπου που βρέθηκαν. Πρόκειται για πολύστιχο αφηγηματικό ποίημα (5000 περίπου στίχοι) και αναφέρεται στη ζωή και στη δράση του Βασιλείου Διγενή Ακρίτα. Το ποίημα διαιρείται σε βιβλία-λόγους, όπου εκτυλίσσεται όλη η ζωή του ακρίτα. Τα βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα έχουν ως πρότυπά τους, κυρίως, αντίστοιχα μυθιστορήματα της Δύσης.

Πρόσθετα Παραθέματα

Ο διδάσκων μπορεί να αναζητήσει **πρόσθετα παραθέματα** και περισσότερες πληροφορίες για τα ακριτικά τραγούδια, το έπος του Διγενή Ακρίτα, τα Πτωχοπροδρομικά και τα Ιπποτικά Μυθιστορήματα στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Γυμνασίου και της Α' Λυκείου καθώς και σε γραμματολογίες.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Αν μ' έλειπαν τα γράμματα και μάθαινα τεχνίτης*. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, συγγραφέας πολλών έργων, είναι περισσότερο γνωστός από τα πτωχοπροδρομικά του ποιήματα (αν και δεν είναι βέβαιο ότι είναι ο συγγραφέας τους) τα οποία απευθύνει στον αυτοκράτορα ή άλλα μέλη της δυναστείας των Κομνηνών, διεκτραγωδώντας τις προσωπικές του δυστυχίες και ζητώντας βοήθεια. Τα ποιήματα αυτά είναι τέσσερα, αλλά για δύο από αυτά υπάρχει παραλληλαγή τους. Χωρίς να έχουν ιδιαίτερη λογοτεχνική αξία, παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τον νθογραφικό πλούτο, για τη σατιρική τους διάθεση και για τη γνώση της κοινωνίας της εποχής. Το συγκεκριμένο παράθεμα είναι απόσπασμα από το ποίημα που αναφέρεται στη δυστυχία ενός φτωχού λογίου.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Του μικρού Βλαχόπουλου*. Οι ακρίτες είχαν αναλάβει την ευθύνη για τη φύλαξη των συνόρων και την αναχαίτιση των εχθρικών επιδρομών των Αράβων και των Σαρακηνών. Οι τελευταίοι ήταν Άραβες πειρατές που λυμαίνονταν τα παράλια όχι μόνο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αλλά και ολόκληρης της Μεσογείου. Πραγματοποιούσαν αιφνίδιες επιδρομές, κατέ-

στρεφαν, λήστευαν και αιχμαλώτιζαν. Σε μια τέτοια επιδρομή αναφέρεται το συγκεκριμένο ακριτικό τραγούδι *Του μικρού Βλαχόπουλου*. Τα ιστορικά στοιχεία που μπορούμε να αντιλήσουμε από το τραγούδι αυτό είναι αρκετά: Αιφνίδια επιδρομή Σαρακηνών, κίνδυνος για προσφιλή πρόσωπα, διαρκής ετοιμότητα των ακριτών και εξαιρετική γενναιοσύνη γιατί αντιμετώπιζαν συνήθως υπέρτερες σε αριθμό δυνάμεις, γυμνασμένα και εξοικειωμένα στη μάχη άλογα και άλλα εμπόδια.

• **Τρίτο παράθεμα** *Βυζάντιο και ελληνική αρχαιότητα*. Αναλύονται οι σχέσεις του Βυζαντίου με τον αρχαίο πολιτισμό.

2. Εικονογραφικό υλικό

• **Πρώτη εικόνα** *Ελεφάντινο δίπτυχο*. Το δίπτυχο απεικονίζει ποιητές με τις μούσες τους και αττανακλή την επίδραση του κλασικού στοιχείου, που είναι ιδιαίτερα έντονο τους πρώτους αιώνες.

• **Δεύτερη εικόνα** *Μοναχός αντιγραφείς*. Να σημειωθεί ότι πολλή μοναστήρια όχι μόνο ίδρυσαν βιβλιοθήκες και εργαστήρια αντιγραφής, αλλά και συντηρούσαν λόγιους μοναχούς που μελετούσαν τα κείμενα των βιβλιοθηκών και δίδασκαν άλλους μοναχούς

• **Τρίτη εικόνα** *Ο πατριάρχης Φώτιος ένθρονος σε δημόσια συζήτηση*. Να τονισθεί η προσωπικότητά του και σε συσχέτισμό με το Σχίσμα. Αυτός επισήμανε τις πνευματικές και λατρευτικές διαφορές ανάμεσα στην ανατολική και τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

• **Πρώτη Ερώτηση**: Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές και θα συγκροτήσει ομάδες εργασίας.

• **Δεύτερη Ερώτηση**: Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τον τρόπο που θα εργαστούν.

Ειδική Βιβλιογραφία. Βλ. και Ενότητα 1.

1. Η. Hunger, *Η λόγια και κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 1-3, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987-94.
2. Γ. Μιστριώτου, *Γραμματολογία*, τ. 1-3, εκδ. Β. Γ. Βασιλείου, Αθήνα 1972.
3. Λίνου Πολίτη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978.
4. Κ. Νεφ, *Ιστορία της Μουσικής*, μετ. Φ. Ανωγειανάκης, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1956.
5. Καθημερινή, *Επτά Ημέρες*, Ελληνικά Λαϊκά Μουσικά Όργανα, 18.1.1998.
6. Elpidio Mioni, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, μετ. Ν. Παναγιωτάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
7. Α. Λεντάκη, *Παλατινή Ανθολογία*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1993.

3. Επιστήμη και Τεχνολογία

Διδακτικός στόχος

1. Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν οι μαθητές τα επιτεύγματα των Βυζαντινών στο χώρο της Επιστήμης και της Τεχνολογίας.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από τις εικόνες *Καθηγητές και φοιτητές στο Διδασκαλείο Νόμων*. Κατά τη σχετική συζήτηση θα τονισθεί η μεγάλη πνευματική παραγωγή, η διεθνής ακτινοβολία του Βυζαντίου και η ίδρυση ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Θα εξηγηθεί γιατί, ενώ ο πολιτισμός βρίσκεται σε υψηλή στάθμη, δεν παρατηρείται ανάπτυξη των φυσικών επιστημών.

Στη συνέχεια η συζήτηση θα εστιασθεί στους επιμέρους τομείς της γνώσης και της επιστήμης με κατάλληλη αξιοποίηση του αντίστοιχου υποστηρικτικού υλικού.

Πρόσθετα Παραθέματα

Ο οπτικός τηλεγράφος

Οι Βυζαντινοί είχαν εγκαταστήσει μια σειρά φρυκτωριών σε κορυφές βουνών που ξεκινούσε από τη νότια Μικρά Ασία και κατέληγε στον Φάρο του παλατιού της Κωνσταντινουπόλεως. Όταν ο εχθρός περνούσε κάποιο από τα περάσματα, τα γνωστά ως Κιλικία Πύλη αναβόταν προειδοποιητική φωτιά στο φρούριο Λούλην, που βρισκόταν στην κορυφή ενός βουνού ύψους 1.000 περίπου ποδιών (330 μέτρα), το οποίο δέσποζε των Κιλικίων Πυλών από απόσταση περίπου 80 χιλιομέτρων. Αυτός ο ζωτικής στρατηγικής σημασίας δρόμος, που περνά μέσα από την οροσειρά του Ταύρου, καλύπτει περισσότερα από 100 χιλιόμετρα στα νότια του κεντρικού οροπεδίου της Μικράς Ασίας και οδηγεί στην πεδιάδα της Κιλικίας. Με τον έλεγχο του επιτυχανόταν ή παρακολούθηση των κινήσεων προς τα βόρεια, δηλαδή προς την Καππαδοκία και τις λοιπές βυζαντινές κτήσεις και προς τα νότια, δηλαδή προς τις αραβικές κτήσεις. Έτσι, μόλις η φρουρά του Λούλην αντιλαμβανόταν εχθρούς, άναβε τη φρυκτωρία και έδινε το σύνθημα στον επόμενο ορεινό σταθμό, τον Αργαίο. Οι επόμενοι σταθμοί ήταν [...χρησιμοποιούνταν επτά ενδιάμεσοι] και τέλος, ο Φάρος του παλατιού της Κωνσταντινούπολης. Το μήνυμα έκανε λιγότερο από μια ώρα να φθάσει από το Λούλην στο Φάρο. Η μέση απόσταση μεταξύ δύο σταθμών ήταν λίγο μικρότερη από 100 χλμ.[...]

Ο οπτικός αυτός τηλεγράφος ήταν βέβαια ορατός τις βραδινές κυρίως ώρες, αλλά φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί είχαν επινοήσει ένα σύστημα συναγερμού με καπνό, ορισμένου χρώματος, που ήταν ορατός και την ημέρα.

Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Η', 268.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Μόνη σωτηρία η αναδρομική ισχύς των νόμων*. Είναι γνωστό ότι το δίκαιο προσαρμόζεται στις συνθήκες κάθε εποχής και εξυπηρετεί ορισμένες σκοπιμότητες. Έτσι, οι μαθητές θα συσχετίσουν τις νομοθετικές ρυθμίσεις που γνωρίζουν με τις ανάγκες της αντίστοιχης περιόδου. Ο αγώνας εναντίον των μεγάλων γαιοκτημόνων, των δυνατών, ήταν βασικό χαρακτηριστικό της εσωτερικής πολιτικής πολλών αυτοκρατόρων, οι οποίοι λάμβαναν σχετικά νομοθετικά μέτρα. Ένα από αυτά είναι και η νεαρά του 996. Με τη νομοθετική αυτή ρύθμιση ο Βασίλειος Β' θέλησε να ακυρώσει την τακτική των δυνατών, οι οποίοι προκειμένου να μην αποδώσουν στους μικροϊδιοκτήτες τη γη που τους άρπαζαν, επικαλούνταν παραγραφή της παράνομης πράξης τους λόγω παρέλευσης μεγάλου χρονικού διαστήματος και απόκτησή της με κληρονομική διαδοχή.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Όταν η φήμη ξεπερνά τα σύνορα*. Ο Λέων ο Φιλόσοφος ή Μαθηματικός γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη (τέλος 8^{ου} αι.) και πέθανε γύρω στο 869. Είχε σημαντικές γνώσεις φιλοσοφίας, αριθμητικής, γεωμετρίας, αστρονομίας και μουσικής. Πρώτοι οι Άραβες εκτίμησαν τις πρωτοποριακές γεωμετρικές γνώσεις του Λέοντα και γι' αυτό ο χαλίφης Μαμούν (813-833) τον κάλεσε στη Βαγδάτη, για να διδάξει, υποσχόμενος σ' αυτόν αμύθητα πλούτη. Ο Λέων ανέφερε το γε-

γονός στον αυτοκράτορα Θεόφιλο, ο οποίος του έδωσε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό και του ανέθεσε να διδάσκει ως ιδιωτικός δάσκαλος. Ο Μαρούν, όμως, άρχισε να στέλνει στο Λέοντα ερωτήσεις σε θέματα γεωμετρίας και αστρονομίας. Ο χαλίφης ενθουσιάστηκε τόσο πολύ από τις απαντήσεις, ώστε έστειλε την επιστολή που περιλαμβάνεται στο παράθεμα. Πάντως, ο Θεόφιλος παρά τις δελεαστικές προτάσεις δεν δέχθηκε να στείλει το Λέοντα στη Βαγδάτη για να μη γίνει γνωστή στους Άραβες *η των όντων γνώσις* και τον τοποθέτησε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Αργότερα, διορίστηκε ως διευθυντής του Πανδιδακτηρίου της Μαγναύρας που ιδρύθηκε γύρω στα 855-56.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** *Καθηγητές και φοιτητές στο Διδασκαλείο Νόμων*. Η νομική επιστήμη καλλιεργήθηκε με επιμέλεια στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Μακεδονικής Δυναστείας. Μετά το 1045 ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος αναδιοργάνωσε το Πανδιδακτήριο τη Κωνσταντινούπολης και ίδρυσε Νομική Σχολή με επιβλέποντα καθηγητή τον Ιωάννη Ξιφιλίνο.

- **Δεύτερη εικόνα** *Πυρπόληση εχθρικού στόλου με υγρόν πυρ*. Οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν το υγρόν πυρ για πρώτη φορά και μάλιστα αποτελεσματικά, όταν οι Άραβες πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη (673-78). Το υγρόν πυρ, εφεύρεση του Έλληνα μηχανικού από τη Συρία Καλλίνικου, ήταν ειδικό μίγμα από νάφθα, θείο, νίτρο και άλλες ουσίες. Εκτοξευόταν από ειδικούς σωλήνες και δεν έσβηνε στο νερό. Υπήρξε καθοριστικό όπλο για τη νικηφόρα έκβαση πολλών ναυτικών επιχειρήσεων και αποτελούσε κρατικό μυστικό.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

- **Πρώτη Ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

- **Δεύτερη Ερώτηση:** Η ενασχόληση με όσο το δυνατό μεγαλύτερο εύρος γνώσεων και δραστηριοτήτων αποτελεί γνώρισμα του ελληνικού ανθρωπισμού, ο οποίος θα αναβιώσει και στη Δύση κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Στο Βυζάντιο, όπως και στην αρχαιότητα, δεν υπήρχε η εξειδίκευση της γνώσης και των επιστημών. Σήμερα, η ραγδαία εξέλιξη της γνώσης καθιστά αδύνατη την ενασχόληση κάποιου με περισσότερες από μία επιστήμες. Μάλιστα, το γεγονός αυτό οδηγεί σε ακραίες μορφές εξειδίκευσης.

Ειδική Βιβλιογραφία. Βλ. Ενότητες 1 και 2.

4. Εικαστικές Τέχνες και Μουσική

- Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες.

Διδακτικοί στόχοι

1. Να εκτιμήσουν την αξία της βυζαντινής τέχνης και της μουσικής γενικά, και τη σχέση της με τη χριστιανική θρησκεία.
2. Να αντιληφθούν οι μαθητές ότι οι καλλιτεχνικές εξελίξεις εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της εποχής.

- Οι μαθητές έχουν αποκτήσει ήδη γνώσεις για την τέχνη και τη μουσική τις οποίες ο καθηγητής μπορεί να αξιοποιήσει. Σχετικά με τη μουσική ορολογία ο καθηγητής θα παραπέμψει τους μα-

θητές στο αντίστοιχο εγχειρίδιο. Ο διδάσκων μπορεί επίσης να κάνει συνδιδασκαλία με τον καθηγητή των Εικαστικών και της Μουσικής στις αντίστοιχες ενότητες.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Οι δύο διδακτικοί στόχοι συνεξετάζονται. Το πλαίσιο της βυζαντινής τέχνης καθορίζεται από τους κανόνες της Εκκλησίας, υφίσταται όμως και εξωτερικές επιδράσεις, όπως πολιτική και οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας: π.χ. περίοδος Εικονομαχίας, εποχή Μακεδονικής δυναστείας-Μακεδονική Αναγέννηση, Παλαιοιολόγια Αναγέννηση.

- Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το παράθεμα *Το χριστιανικό ιδεώδες και η τέχνη*. Για να κατανοήσουν οι μαθητές το χαρακτήρα και το περιεχόμενο της χριστιανικής τέχνης πρέπει να προηγηθεί σχετική συζήτηση με βάση το εισαγωγικό σημείωμα, το παράθεμα στο βιβλίο του μαθητή και το πρόσθετο παράθεμα.

Η όλη επεξεργασία του μαθήματος θα στηριχθεί στο εικονογραφικό υλικό σε συνδυασμό με την αφήγηση και τις ερωτήσεις στο τέλος της ενότητας.

Πρόσθετο Παράθεμα

Η ζωγραφική μετά την Εικονομαχία

Ποτέ άηλότε, εκτός από τις αρχές της χριστιανοσύνης, η εικαστική τέχνη, και ειδικότερα η απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής σε θρησκευτικά θέματα, δεν γνώρισε τέτοια άνθηση όσο στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία μετά το τέλος της εικονομαχικής έριδας. Καμιά εποχή, ούτε στο ίδιο το Βυζάντιο δεν ήταν τόσο παραγωγική σε αναπαραστάσεις του Χριστού, της Παναγίας, των αγίων και θεμάτων από τη Βίβλο ή άλλες θρησκευτικές πηγές.

A. Γκραμπάρ, *Η βυζαντινή αρχιτεκτονική και τέχνη*, Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σελ. 856.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Το χριστιανικό ιδεώδες και η τέχνη*. Η κύρια σημασία ενός χριστιανικού έργου τέχνης δεν είναι αισθητική αλλά διδακτική. Αυτό φαίνεται από: τους ναούς, όπου η καλλιτεχνική έμφαση δίνεται στο εσωτερικό του ναού, τη θεματολογία της ζωγραφικής, τη θέση στην οποία ζωγραφίζονται τα ιερά πρόσωπα, τις θρησκευτικές σκηνές, την αδιαφορία για την πιστή απόδοση της πραγματικότητας και την έμφαση στην ουσία κ.ά.

2. Παραθέματα στο β. κ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Η ζωγραφική μετά την εικονομαχία*. Μετά την αποκατάσταση και την αναστήλωση των εικόνων (843) ήταν φυσικό να επακολουθήσει καλλιτεχνική άνθηση.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα:** *Το καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας*: αγιορείτικος τύπος, ναός τρίκογχος σταυροειδής με τρούλιο. Οι τρεις από τις τέσσερις κεραιές του σταυρού καταλήγουν σε κόγχες: η ανατολική, η βόρεια και η νότια.

- **Δεύτερη εικόνα:** *Ο Όσιος Λουκάς*: Οκταγωνικός τύπος, ο τρούλιος στηρίζεται σε οκτάγωνο.

- **Τρίτη εικόνα:** *Η σκηνή του Νηπιήρα*. Το ψηφιδωτό αυτό βρίσκεται στη βόρεια κόγχη του ναού και αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου συνόλου ψηφιδωτών. Είναι εμφανής η κυριαρχία της ανθρώπινης μορφής σε ισόρροπη και ρυθμική διάταξη. Οι μορφές με ολάνοικτα εκστατικά μάτια και η πυκνή και βαθιά πτυχολογία των ενδυμάτων προσδίδουν στο ανθρώπινο παράστημα εκφραστική δύναμη που προσφέρει την εντύπωση άμεσης και ζωντανής παρουσίας.

• **Τέταρτη εικόνα:** *Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ... από το ναό της Παναγίας*. Η μορφή εμφανίζεται με υψηλή κορμοστασιά που συστρέφεται γύρω από τον άξονά της, για να υποδηλώσει την ορμή της κίνησης. Πρόκειται για ζωγραφική όπου συνυπάρχει το κλασικίζον πνεύμα με την επικρατούσα τάση για αφύσικη υπερβολή.

• **Πέμπτη εικόνα:** *Ο Μυστικός Δείπνος*. Μία από τις 74 μικρογραφίες με τις οποίες διακοσμείται το ευαγγελιστάριο της Μονής Διονυσίου, ένα από τα μεγαλοπρεπέστερα χειρόγραφα του 11ου αι. Ένα τόσο λαμπρό και περίτεχνο έργο πρέπει να είναι δημιούργημα του βιβλιογραφικού εργαστηρίου του παλατιού. Στις μικρογραφίες δεν δίνεται έμφαση στην εξωτερική εμφάνιση των μορφών ούτε στην προοπτική του χώρου, με στόχο να τονιστεί η πνευματικότητα της απεικονιζόμενης σκηνής. Παρατηρείται μια τάση προς την αφαίρεση και την εξυήλωση, που ταιριάζει στη μικρή εικόνα, στόλισμα μιας σελίδας βιβλίου. Πάντως, οι μορφές διατηρούν τη χάρη και την ευκίνησή τους, στοιχείο που θυμίζει μοτίβα της κλασικής παράδοσης.

• **Έκτη εικόνα:** *Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου*. Πρόκειται για έργο μεγάλου καλλιτέχνη που, μαζί με άλλες εικόνες, έφθασε στην Αχρίδα από την Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1295. Χαρακτηριστική είναι η κλασική τεχνοτροπία αλλά και η συγκρατημένη έκφραση του αισθήματος.

• **Να αξιοποιηθεί** και η εικόνα στην εισαγωγική σελίδα του Κεφαλαίου *Η Γέννηση, Μικρογραφία από το Ευαγγελιστάριο της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους* (σ. 69).

• **Έβδομη εικόνα:** *Σελίδα από χειρόγραφο ψαλτήρι του 9ου αιώνα*. Οι σελίδες των ψαλτηρίων διακοσμούνται στο περιθώριο με μικρογραφίες. Τα ψαλτήρια αυτά ονομάζονται **μοναστικά**. Στη συγκεκριμένη σελίδα αναπαριστώνται οι δέκα πηλγές του Φαραώ. Υπάρχουν και ψαλτήρια με ολοσέλιδες (ή σχεδόν) μικρογραφίες, τα οποία λέγονται αριστοκρατικά.

• **Όγδοη εικόνα:** *Χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α'*. Τα νομίσματα ως ιστορική πηγή κατατάσσονται στις άμεσες πηγές. Απεικονίζονται σ' αυτά σημαντικές ιστορικές προσωπικότητες (π.χ. Φίλιππος, Μέγας Αλέξανδρος, βυζαντινοί αυτοκράτορες), πληροφορούμαστε για την πολιτική κατάσταση και το πλίτευμα (από τις επιγραφές πάνω σ' αυτό ή από τις μορφές που προβάλλονται), την οικονομική κατάσταση (πόσα κυκλοφορούσαν και ποια αγοραστική αξία είχαν τα νομίσματα), την έκταση των εμπορικών ανταλλαγών (πού βρέθηκαν νομίσματα), τις θρησκευτικές και καλλιτεχνικές τάσεις (σχήματα, σύμβολα, τρόπος απεικόνισης μορφών), την κρατική ιδεολογία (από τις επιγραφές και τα σύμβολα) και άλλα.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• **Δεύτερη Ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• **Τρίτη Ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• **Τέταρτη Ερώτηση:** Οι μαθητές θα εργαστούν κατά ομάδες. Το υλικό αυτό θα πρέπει να ταξινομηθεί με βασικούς άξονες: αρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική (τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες), μικρογραφία, μικροτεχνία και μικρογλυπτική.

Ειδική Βιβλιογραφία. Βλ. Ενότητες 1 και 2.

1. Α. Χάουζερ, *Κοινωνική Ιστορία της τέχνης*, τ. 1-2, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1970.

2. Ε. Gombrich, *Ιστορία της τέχνης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Διδακτικές Ενότητες: 1-5

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Επιλέγεται τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: υγρόν πυρ, μικρογραφίες
2. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Τα πτωχοπροδρομικά είναι ποιήματα γραμμένα στη δημόδη γλώσσα		
β.	Ο Αρέθας ήταν διαπρεπής μαθηματικός		
γ.	Ο αγιορείτικος τύπος ναού είναι παραλληλαγή του πεντάτρουλου ρυθμού		
δ.	Οι Βυζαντινοί ενδιαφέρονταν για τη μόδα		

3. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
1. Καθολικό της μονής μεγίστης Λαύρας	α. οκταγωνικός τύπος ναού
2. Ιωάννης Δαμασκηνός	β. ύμνοι
3. Μικρογραφίες	γ. χρονογραφία
4. Θεοφάνης	δ. ιπποτικό μυθιστόρημα
5. Πισίδης	ε. παραλληλαγή σταυροειδούς ναού με τρούιλο
	στ. λόγια κοσμική λογοτεχνία
	ζ. χειρόγραφα

4. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής ενδυμασίας και μόδας;
5. Ποια ήταν η εξέλιξη της βυζαντινής λειτουργικής ποίησης και μουσικής;

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγεται τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Αφού μελετήσετε την εικόνα *Χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α'* στη σελίδα και αξιοποιώντας τις σχετικές γνώσεις σας, να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:
 - Να περιγράψετε το νόμισμα και να εξηγήσετε τους συμβολισμούς του;

- Ποιες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από ένα νόμισμα;
2. Αφού μελετήσετε το παράθεμα *Αν μ' έλειπαν τα γράμματα και μάθαινα τεχνίτης* στη σελίδα 76 να απαντήσετε στο ερώτημα: Ποιες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από το συγκεκριμένο ποίημα σχετικά με τη ζωή των Βυζαντινών;
 3. Με αφετηρία το παράθεμα *Όταν η φήμη ξεπερνά τα σύνορα* στη σελίδα 79 και την εικόνα *Πυρπόληση εχθρικού στόλου με υγρόν πυρ* στην ίδια σελίδα να απαντήσετε στα εξής ερωτήματα:
 - Για ποιους λόγους οι Βυζαντινοί δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τις φυσικές επιστήμες;
 - Ποια ήταν δραστηριότητα των βυζαντινών στα μαθηματικά, τις φυσικές επιστήμες και την τεχνολογία;
 4. Η κλασική τεχνοτροπία στη ζωγραφική έχει ως βασικά χαρακτηριστικά: βάθος, κίνηση, ισορροπία, φυσικές αναλογίες των μορφών, αρμονία. Αφού μελετήσετε την εικόνα *Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ* στη σελίδα 81, προσπαθήστε να βρείτε σ' αυτή ένα ή περισσότερα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Ι. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ (5ος –10ος αι.)

1. Οι συνέπειες της μετανάστευσης των γερμανικών φύλων για την Ευρώπη

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές την εξέλιξη των ευρωπαϊκών λαών
2. Να αντιληφθούν τη σημασία της ανάπτυξης των σχέσεων των γερμανικών μοναρχιών με την Καθολική Εκκλησία και του εκχριστιανισμού των Γερμανών

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Κατά τη μελέτη του υποστηρικτικού υλικού να προσεχθούν ιδιαίτερα οι ερωτήσεις που βρίσκονται στις ηεζάντες, γιατί παρέχουν ουσιαστική βοήθεια για την αξιοποίησή του.

- Η **αφόρμηση** πρέπει να γίνει από το χάρτη *Τα γερμανικά κράτη και η εξέλιξή τους*. Ο εκπαιδευτικός θα βοηθήσει τους μαθητές να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τις σχετικές πληροφορίες που έμαθαν μελετώντας τη Βυζαντινή Ιστορία (Πρώτο Κεφάλαιο) και να τις συνδέσουν με το περιεχόμενο της νέας διδακτικής ενότητας. Είναι εύκολο να διαπιστώσουν από τη ηεζάντα του Χάρτη ότι από τα γερμανικά βασίλεια που είχαν ιδρυθεί στη Δυτική Ευρώπη μόνο το Φραγκικό και τα Αγγλοσαξονικά κατόρθωσαν να επιβιώσουν.

- Με τον **πρώτο διδακτικό στόχο** επιδιώκουμε να αποκτήσουν οι μαθητές μια συνολική εικόνα για τη μετανάστευση και εγκατάσταση των γερμανικών φύλων στη Δυτική Ευρώπη. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε βαθιά τομή στην πορεία της ευρωπαϊκής ιστορίας, αφού άλλαξε ριζικά τον πολιτικό και εθνολογικό χάρτη της Ευρώπης και είχε σοβαρές συνέπειες στον πολιτισμό της. Συγκεκριμένα εμφανίστηκαν νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, νέες αντιλήψεις και νέα ήθη, ενώ άρχισαν να διαμορφώνονται και νέες γλώσσες. Ο **δεύτερος διδακτικός στόχος** συμπληρώνει τον πρώτο, δεδομένου ότι τα γερμανικά κράτη μετατρέπονται βαθμιαία σε χριστιανικά και η Εκκλησία διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στα πολιτικά και πολιτιστικά δρώμενα της Δύσης. Για το λόγο αυτό οι δύο στόχοι συνεξετάζονται.

- Το Βασίλειο των Οστρογόθων υπό την ηγεσία του Θεουδέριχου Α' έδειξε κάποια δείγματα πολιτιστικής ανάπτυξης, πλην όμως η ιστορική του πορεία ήταν σύντομη.

- Το ενδιαφέρον για το Βασίλειο των Βησιγόθων εστιάζεται στην πολιτισμική προσφορά του.

- Η συζήτηση για τον Χλωδοβίκο Α' και τους Μερβίγγειους μπορεί να αρχίσει από το χάρτη

και από την εικόνα *Η βάπτιση του Χλωδοβίκου Α΄*. Αναμφισβήτητο το ισχυρότερο κράτος ήταν το Βασίλειο των Φράγκων, το οποίο κάτω από την ηγεσία του Χλωδοβίκου, ιδρυτή της δυναστείας των Μεροβιγγείων, επεκτάθηκε σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Στην προσπάθειά του αυτή απέκτησε πολύτιμο σύμμαχο τον Πάπα, αφού ασπάστηκε το χριστιανισμό και βαπτίστηκε χριστιανός το 496 περίπου. Μετά το θάνατο του Χλωδοβίκου το κράτος διασπάστηκε και αποδυναμώθηκε, γεγονός που έδωσε την ευκαιρία στους Καρολίδους να αναλάβουν την εξουσία. Αποτέλεσμα των πολιτικών εξελίξεων ήταν αφενός η εγκαθίδρυση στη Δύση της **ελέω Θεού** μοναρχίας και αφετέρου η ίδρυση του παπικού κράτους. Να τονιστεί στους μαθητές η σημασία της απώθησης των Αράβων στο Πουατιέ το 732 από τον Κάρολο Μαρτέλο.

- Οι γερμανοί ηγεμόνες αντικατέστησαν την έννοια του κράτους (*res publica*) με μια προσωπική κληρονομική απόλυτη μοναρχία, που δεν κάνει διάκριση ανάμεσα στο κράτος, τους κατοίκους και τα αγαθά τους. Ο,τιδήποτε υπάρχει στην επικράτειά τους ανήκει σ' αυτούς και γι' αυτό μετά το θάνατό τους το βασίλειο μοιράζεται στα παιδιά τους.

Σε άλλες, όμως, περιπτώσεις δείχνουν σεβασμό απέναντι στη ρωμαϊκή κληρονομιά. Έτσι, αξιοποιούν την επαρχιακή αριστοκρατία, για να επανδρώσουν τη διοίκησή τους. Οι παλαιοί αυτοί αριστοκράτες, λόγω του πλούτου και της μόρφωσής τους, μονοπωλούν τα καθήκοντα του κόμμη (δικοικητή επαρχίας) και το επισκοπικό αξίωμα. Βαθμιαία, όμως συγχωνεύονται με τη γερμανική αριστοκρατία, για να αποτελέσουν μια νέα τάξη ευγενών αξιωματούχων.

Το ρωμαϊκό δίκαιο, αρχικά, δεν είχε επίδραση στη νομοθεσία, η οποία πέραν του *βαρβαρικού* (δίκαιο ανταπόδοσης, δοκιμασία με καυτό σίδερο, κόψιμο γλώσσας, βγάλσιμο ματιών, αποκοπή χεριού κ. ά.) χαρακτήρα της δεν είχε εδαφική αλληλίστη προσωπική ισχύ. Δεν υπήρχε δηλ ένας κοινός νόμος για όλους, αλληλίστη εφαρμοζόταν σε κάθε περίπτωση το εθιμικό δίκαιο της φυλής.

- Οι γερμανοί βασιλείς στηρίζονται στην επαρχιακή αριστοκρατία που επέζησε της κατάρρευσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, για να επανδρώσουν τη διοίκησή τους. Ο πλούτος και η μόρφωση της επιτρέπουν να μονοπωλήσει τα καθήκοντα των κομήτων και το επισκοπικό αξίωμα. Βαθμιαία τείνει να συγχωνευτεί με τη γερμανική αριστοκρατία, που προέρχεται από την τάξη των πολεμιστών για να αποτελέσει μια νέα τάξη αξιωματούχων ευγενών.

- Με αφετηρία το παράθεμα *Οι Γερμανοί εισβάλλουν στη Γαλιτία* θα γίνει μια κατ' αρχήν συνολική εκτίμηση της κατάστασης που διαμορφώθηκε στην Ευρώπη μετά τις βαρβαρικές ή γερμανικές εισβολές. Έπειτα θα συζητηθεί η οικονομική παρακμή και η αποδιάρθρωση της κοινωνίας που είναι αποτέλεσμα των δυσμενών συνθηκών που επικρατούν στην Ευρώπη την περίοδο αυτή. Να γίνει συζήτηση για τους λόγους κάμψης ή και πλήρους διακοπής του εμπορίου. Να επισημανθεί, επίσης, η τάση των ασθενέστερων να ζητούν την προστασία των ισχυρότερων ως γνωστική προϋπόθεση για την κατανόηση της φεουδαρχίας.

- Με την ευκαιρία της συζήτησης για το ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας μπορεί να γίνει μια πρόδρομη απλή μνεία (με βάση τα όσα γνωρίζουν οι μαθητές) για τον αντίστοιχο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας επί Τουρκοκρατίας.

- Η συζήτηση για τον πολιτιστικό τομέα μπορεί να αρχίσει με την εικόνα *Σελίδα από Ευαγγέλιο της μονής Λίντισφαρν* στη βόρεια Αγγλία. Θα επισημανθεί ότι από τον 7^ο αιώνα η κλασική παράδοση επεκτείνεται στην Αγγλία και την Ιρλανδία, όπου στα αβατεία αντιγράφονται έργα της χριστιανικής παράδοσης, τα οποία διακοσμούνται με μικρογραφίες. Στον τομέα των γραμμάτων να επισημανθεί η συνέχιση της κλασικής παράδοσης και να συζητηθούν οι διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή. Αναφορικά με την τέχνη να τονισθούν οι αλληλεπιδράσεις που παρατηρούνται. Να συζητηθούν τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του Μαυσωλείου του βασιλιά Θεουδέριχου στη Ραβέννα (μετά το 526).

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η βάπτιση του Χλωδοβίκου

Η σημαντικότερη πολιτική κίνηση του Κλόβη (Χλωδοβίκου) είναι η βάπτισή του, κίνηση που τον ανέδειξε σε προστάτη των ορθοδόξων εναντίον των αρειανών Βησιγόθων, που του εξασφάλισε την αναγνώρισή του από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο και τον πάπα, που του επέτρεψε να προστατεύσει την Εκκλησία της Γαλιτίας από τον κίνδυνο των Αρειανών. Οι λύσεις της συνόδου της Ορλεάνης το 511 είναι χαρακτηριστικές. Στο εξής όλοι οι επίσκοποι θα διορίζονται *με τη θέληση του βασιλιά*. Θα προέρχονται από τις τάξεις των κομήτων που θα έχουν προσφέρει τις υπηρεσίες τους σε δημόσιες θέσεις, πράγμα που δεν θα αποτρέψει τη σιμωνία, μετατρέποντας τον διορισμό επισκόπων σε αγοραπωλησία των εκκλησιαστικών θώκων.

N. Καραπιδάκη, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996, σ. 76-77.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

• Ο επίσκοπος του Άουχ Ορέντιο έζησε την περίοδο των βαρβαρικών εισβολών. Να επισημανθεί ο ρεαλισμός, η βιωματικότητα και η γλαφυρότητα της περιγραφής.

2. Πρόσθετα παραθέματα

• **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα.** Το γεγονός ότι Χλωδοβίκος ασπάστηκε τον χριστιανισμό υπέκρυπτε πολιτικές σκοπιμότητες. Αντιλήφθηκε ότι είχε κάθε συμφέρον να προσεταιριστεί τους Γαλιανορωμαίους επισκόπους, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους άλλους γερμανούς ηγεμόνες που ήταν αρειανοί. Με τη βάπτισή του ο φράγκος βασιλιάς, εκτός από την υποστήριξη του παπικού κλήρου, εξασφάλισε την εύνοια της γαλιανορωμαϊκής αριστοκρατίας (που επηρεαζόταν από την Εκκλησία) και του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο τελευταίος έβλεπε τους Φράγκους ως πιθανούς αντιπάλους του Θεοδέριχου Α', ηγεμόνα των Οστρογόθων.

3. Εικονογραφικό υλικό

• **Ο χάρτης *Τα γερμανικά ή θαρβαρικά βασίλεια (κράτη) και η εξέλιξή τους*** αποτελεί πολύτιμο εποπτικό μέσο για το διδάσκοντα και τους μαθητές, που μπορούν να επισημάνουν άμεσα την εξέλιξη των μεσαιωνικών βασιλείων από τη γέννησή τους μέχρι το 750. Η έμφαση βέβαια θα δοθεί στο βασίλειο των Φράγκων που δεσπόζει στον ευρωπαϊκό χώρο κατά την περίοδο αυτή.

• **Πρώτη εικόνα *Η βάπτιση του Χλωδοβίκου Α'***. Να συνδυασθεί με το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα**.

• **Δεύτερη εικόνα *Το Μαυσωλείο του βασιλιά Θεοδέριχου στη Ραβέννα*** (μετά το 526). Πρόκειται για διώροφο κτίσμα που σκεπάζεται από μονόλιθη λαξευτή πέτρα βάρους 170 τόνων διακοσμημένο με λαβές και γεωμετρική ταινία. Το μνημείο αυτό αποτελεί σύζευξη ρωμαϊκών στοιχείων (ο θόλος και οι αψίδες) και γερμανικών (γενικά ο μεγάλος όγκος του μαυσωλείου και ιδιαίτερα ο τεράστιος κυκλικός μονόλιθος της στέγης καθώς και οι λαβές και η γεωμετρική ταινία).

• **Τρίτη εικόνα *Σελίδα από Ευαγγέλιο της μονής Λίντισφαρν***. Οι άγγλοι και οι ιρλανδοί αντιγραφείς της περιόδου αυτής διακοσμούν τα χειρόγραφα με παραστάσεις εμπνευσμένες από την αρχαία παράδοση και την τοπική πολιτιστική κληρονομιά: γεωμετρικά σχέδια σε συνδυασμό με συμπλέγματα δρακόντων ή ερπετών πάνω σε φόντο με περίτεχνα σχέδια. Βλ. και Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. E. Burns, *Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης*, τ. Α', μετ. Τ. Δαρβέρης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.
2. N. Berstein - P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη*, τ. Α' (5ος – 18ος αι.), μετ. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Στα παραπάνω βιβλία γίνεται μεθοδική διαπραγμάτευση της ευρωπαϊκής Ιστορίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε.
4. F. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός. Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, τ. Α-Β', μετ. Αικ. Ασδραχά, εκδ. Μορφωτικού Ινστιτούτου Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995, 1998.
5. Β. Κρεμμυδάς, -Φ. Πισπιρίγκου, *Ο μεσαιωνικός κόσμος*, εκδ. «γνώση», 1985.
5. Ν. Καραπιδάκης, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης*, 5ος –11ος αι., εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996.
6. Μ. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης, οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, μετ. Μπ. Λυκούδης, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1987.
7. Ζακ Λε Γκοφ, *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, εκδ. Κέδρος, 2002.
8. Marjorie Rowling, *Η Καθημερινή Ζωή στο Μεσαίωνα*, εκδ. Παπαδήμα, 1992.
9. David Nicholas, *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999.
10. Jacques Le Goff, *Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, εκδ. Βάνιας 1993.

2. Ο Καρλομάγνος και η εποχή του

Διδακτικοί στόχοι

1. Να εκτιμήσουν οι μαθητές την προσπάθεια ενοποίησης της Ευρώπης από τον Καρλομάγνο και να αξιολογήσουν τα αποτελέσματα αυτού του εγχειρήματος.
2. Να εκτιμήσουν την αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών την εποχή αυτή.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Να αξιοποιηθεί για διαθεματική προσέγγιση το κεφάλαιο **Το άτομο και η Ευρωπαϊκή Ένωση** από το βιβλίο Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Γ' Γυμνασίου.
- Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το χάρτη *Η διαίρεση του κράτους του Καρλομάγνου*. Η συζήτηση θα επικεντρωθεί στην προσπάθεια ενοποίησης της Ευρώπης από τον Καρλομάγνο.
- Στη συνέχεια (**πρώτος διδακτικός στόχος**) οι μαθητές θα παρακολουθήσουν και θα εκτιμήσουν τις ενέργειες του Καρλομάγνου για να πραγματοποιήσει τη συνένωση της χριστιανικής Δύσης. Να σημειωθεί όμως ότι αυτή η προσπάθεια έγινε με βίαια μέσα. Θα αξιοποιηθεί κατάλληλα το υποστηρικτικό υλικό προκειμένου οι μαθητές: να κατανοήσουν τη σχέση του Φραγκικού Κράτους με την Καθολική Εκκλησία, τη στέψη του Καρλομάγνου και τις αντιδράσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την οργάνωση της κροθιδέας αυτοκρατορίας και τους λόγους διάσπασής της.

Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας σήμανε και το τέλος του πρώτου εγχειρήματος για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, εγχείρημα άληθως που ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένο, καθώς στηρίχθηκε στη δύναμη των όπλων και δεν πραγματοποιήθηκε με ειρηνικά μέσα.

Ωστόσο, παρά τη χρήση βίας, οι σημερινοί Ευρωπαίοι αναγνωρίζοντας στον Καρλομάγνο την πατρότητα της ιδέας μιας ενωμένης Ευρώπης, καθιέρωσαν το **Βραβείο Καρλομάγνου**, με το οποίο τιμήθηκαν οι ευρωπαίοι ηγέτες που εργάστηκαν για την οικοδόμηση της ευρωπαϊκής ενότητας. Για την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας, πρέπει να τονιστεί ότι η πατρότητα της ιδέας για την ειρηνική συνένωση των λαών ανήκει αποκλειστικά στους αρχαίους Έλληνες: Αμφικτυονίες, Συμπολιτείες.

- Η αποκατάσταση της ενότητας μεγάλου μέρους της Ευρώπης και η οργάνωση του κράτους συνέβαλαν στην Καρολίδεια Αναγέννηση (**δευτέρος διδακτικός στόχος**). Η σχετική συζήτηση μπορεί να αρχίσει από το παράθεμα *Μην παραμελείτε τα γράμματα*. Να τονιστεί ότι η πολιτιστική ανάνεωση της εποχής αυτής φέρει τη σφραγίδα της προσωπικότητας του Καρλομάγνου. Στη συνέχεια θα εξεταστούν τα επί μέρους θέματα με τη **συστηματική αξιοποίηση του υποστηρικτικού υλικού**.

Η οργάνωση των πολιτικών και διοικητικών θεσμών της αυτοκρατορίας αύξησε την εξάρτηση από το γραπτό λόγο. Επομένως χρειαζόνταν μορφωμένοι υπάλληλοι για την τήρηση φορολογικών, στρατολογικών και άλλων αρχείων. Η όλη προσπάθεια αναγέννησης των γραμμάτων στηρίχθηκε στην οργανωτική υποδομή της Εκκλησίας, στην καθιέρωση της λεγόμενης καρολίδειας γραφής και στην πρόσκληση λογίων από περιοχές της Ευρώπης, όπου υπήρχαν ακόμα αξιόλογες πολιτιστικές εστίες.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Καρλομάγνος μαζί με την πολιτική πέτυχε, κατά κάποιο τρόπο, και την πολιτιστική ενοποίηση της Ευρώπης. Πράγματι, η συρροή διάσημων ανθρώπων των γραμμάτων και των τεχνών στο αυτοκρατορικό ανάκτορο καθώς και στη συνέχεια η εξακίνωση του ανανεωτικού πνεύματος δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια ευρύτερη πολιτιστική ανασωογόνηση.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η δεύτερη αυτοκρατορική στέψη

Ωστόσο, στη βιογραφία που έγραψε ο Εϊνάρδος μετά το θάνατο του Καρλομάγνου διατυπώνεται ο ισχυρισμός ότι ο πάπας αιφνιδίασε τον βασιλιά με την αυτοκρατορική στέψη. Σύντομα πάντως ο Καρλομάγνος σκέφτηκε εκ νέου το ζήτημα, επειδή το 802 επανέλαβε την αυτοκρατορική στέψη στο Άαχεν, αλλά αυτή τη φορά πήρε το στέμμα από ένα κληρικό και το τοποθέτησε ο ίδιος στο κεφάλι του. Με αυτή τη χειρονομία, υπονοούσε ότι είχε λάβει την αυτοκρατορική εξουσία απευθείας από τον Θεό και όχι διαμέσου του πάπα.

David Nicholas, *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999, σ. 191.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- **Πρώτο Παράθεμα:** *Η στέψη του Καρλομάγνου*. Η στέψη του Καρόλου ενίσχυσε τη θεοκρατική μοναρχία και δημιούργησε προβλήματα με την Ανατολή. Οι Δυτικοί την είδαν ως μία φυσιολογική εξέλιξη που εγκαινιάστηκε από την εποχή του Χίλωδοβίκου Α'. Στο Βυζάντιο, όμως, θεώρησαν την στέψη ως σφετερισμό των νόμιμων δικαιωμάτων του βυζαντινού αυτοκράτορα. Το ζήτημα αυτό έληξε με συμβιβασμό το 815, αφού προηγουμένως ο Καρλομάγνος περιορίστηκε στον τίτλο αυτοκράτορας και παραιτήθηκε από την προσθήκη του *Ρωμαϊκού Κράτους*. Επιπλέον, αναγνώρισε τη βυζαντινή επικυριαρχία στη Βενετία, την Ισπρία και τη Δαλματία.

- **Δεύτερο Παράθεμα:** *Μην παραμελείτε τα γράμματα*. Ο Καρλομάγνος, θεωρώντας τους κληρικούς ως φυσικούς συλλοβάτες της προσπάθειάς του για πνευματική ανανέωση, τους επικρίνει για την αμάθειά τους και τους προτρέπει, αφού μορφωθούν οι ίδιοι, να μεταδώσουν τις γνώσεις και

σε άλλους. Οι σπουδές λόγω των δυσμενών συνθηκών, όπως έχουμε δει, είχαν υποβαθμιστεί στο Φραγκικό Κράτος κατά την περίοδο των Μεροβιγγείων. Για το λόγο αυτό προσκλήθηκαν στο Άαχεν από άλλες περιοχές της Ευρώπης διάσημοι λόγιοι, όπως ο Αλκουίνος από την Αγγλία, που δίδαξαν στην Ανατολική Ακαδημία. Στη σχολή αυτή ολοκλήρωναν τις σπουδές τους οι κληρικοί, οι οποίοι στη συνέχεια λειτουργούσαν ως πολίτηλασιαστές στις επαρχίες τους.

• **Τρίτο Παράθεμα:** *Τα σπάνια βιβλία*. Ο Αλκουίνος υπήρξε αναμφισβήτητος ο σπουδαιότερος λόγιος και δάσκαλος της Καρολίδειας Αναγέννησης. Η Αγγλία την εποχή αυτή κατείχε τα σκήπτρα του πνεύματος. Εκεί, υπήρχαν εργαστήρια αναπαραγωγής χειρογράφων των κλασικών χρόνων. Ο Καρλομάγνος τον επιφόρτισε με την οργάνωση της εκπαίδευσης και τον διόρισε αββά της περίφημης μονής του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ. Ιδρύθηκαν σε ολόκληρη τη Γαλιτία ενοριακές, μοναστικές και επισκοπικές σχολές.

Ο Αλκουίνος (διευθυντής της Ανατολικής Ακαδημίας, 782-796) χρησιμοποιεί συχνά στην αλληλογραφία του το ψευδώνυμο Φλάκκος που είναι το επώνυμο του Οράτιου και προσφωνεί τον Καρλομάγνο με το ψευδώνυμο *Δαβίδ*. Από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα η Αγγλία βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη πολιτιστική κατάσταση σε σχέση με το Φραγκικό Βασίλειο. Στα μοναστήρια καλλιεργείται η χριστιανική και ελληνορωμαϊκή παράδοση, ενώ παράλληλα στα εργαστήρια αντιγραφής οι μοναχοί αντιγράφουν συστηματικά χριστιανικά και κλασικά κείμενα. Στη σχολή που λειτουργούσε στο μοναστήρι του Αγίου Μαρτίνου, ο Αλκουίνος εφάρμοσε το πρόγραμμά του. Μεταξύ των μαθημάτων που διδάσκονταν ήταν τα χριστιανικά γράμματα, τα αρχαία και τα λατινικά, η γραμματική, η αστρονομία και άλλα.

2. Πρόσθετα παραθέματα

• **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα,** *Η δεύτερη αυτοκρατορική στέψη*. Να συνδυαστεί με το πρώτο παράθεμα και να προσεχθεί ιδιαίτερα η τελευταία περίοδος, όπου τίθεται το ζήτημα της διαμάχης για την ανωτερότητα μεταξύ της κοσμικής και της παπικής εξουσίας.

3. Εικονογραφικό υλικό

• **Πρώτη εικόνα** *Νόμισμα του Καρλομάγνου*. Να προσεχθεί ο τίτλος και να συνδυαστεί με τα σχετικά παραθέματα (*Η στέψη του αυτοκράτορα και Η δεύτερη αυτοκρατορική στέψη*).

• **Να αξιοποιηθεί** σε συνδυασμό με τα παραπάνω (νόμισμα και τα σχετικά παραθέματα) και η εικόνα στην εισαγωγική σελίδα του Κεφαλαίου *Ο Καρλομάγνος στέφεται αυτοκράτορας*.

• **Σχεδιάγραμμα** *Η οργάνωση της Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου*. Βασική οργανωτική και διοικητική μονάδα της αυτοκρατορίας είναι η κομητεία. Η αυτοκρατορία διαιρέθηκε σε 250 περίπου κομητείες (δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των πηγών, οι κομητείες υπολογίζονται σε 200 έως 300), καθεμία από τις οποίες διοικείται από ένα κόμητα διορισμένο από το βασιλιά. Οι κόμητες καθώς και οι υποτελείς τους αμείβονται από τα έσοδα των αυτοκρατορικών γαιών, που τους παραχωρούνται από τον αυτοκράτορα και στους οποίους εκχωρούνται όλες οι εξουσίες. Ο βασιλιάς παραχωρούσε το αξίωμα του κόμητα συνήθως σε άτομα που ανήκαν στην τοπική αριστοκρατία και διέθεταν μεγάλες εκτάσεις γης. Οι κόμητες μεταβίβазαν κληρονομικά το αξίωμα στους απογόνους τους. Το διοικητικό αυτό σύστημα απετέλεσε σταθμό στη διαμόρφωση του φεουδαρχικού συστήματος, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα. Για να αποφύγει ο Καρλομάγνος τις καταχρήσεις των αξιωματούχων αυτών, χρησιμοποίησε το θεσμό των βασιλικών απεσταλμένων (*missi domini*), που ήταν έμπιστά του πρόσωπα. Στη βάση της διοικητικής - οικονομικής οργάνωσης ήταν οι ελεύθεροι χωρικοί, οι οποίοι υπέκειντο σε φορολογικές και στρατιωτικές υποχρεώσεις.

• **Χάρτης** *Η διαίρεση του κράτους του Καρλομάγνου*. Οι διάδοχοι (οι τρεις εγγονοί) του Καρλομάγνου Λουδοβίκος ο Γερμανικός, Κάρολος ο Φαλακρός και Λοθάριος διένειμαν μεταξύ τους την αυτοκρατορία με τη **Συνθήκη του Βερντέν το 843**. Ο πρώτος έλαβε τα εδάφη ανατολικά του Ρήνου,

την Ανατολική Φραγκία που αντιστοιχεί στη σημερινή Γερμανία, ο δεύτερος τα εδάφη δυτικά του ποταμού, τη Δυτική Φραγκία, που αντιστοιχεί στη σημερινή Γαλλία, και ο τρίτος μια ενδιάμεση ζώνη, τη Λοθαριγγία, που εκτείνεται από το σημερινό Βέλγιο μέχρι την Ιταλία. Το μεσαίο τμήμα μειονεκτούσε γεωγραφικά, καθώς συμπιεζόταν από τα δύο άλλα. Πράγματι, τα εδάφη αυτά, που είχαν ως χαρακτηριστικό τους την πολυδιάσπαση σε μικρότερα κρατίδια, διεκδικούνταν από τη Γαλλία και τη Γερμανία και άλλεζαν συνεχώς επικυρίαρχο. Έτσι, δημιουργήθηκε η βάση σχηματισμού των νεοτέρων κρατών, της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας. Στον ίδιο χάρτη οι μαθητές μπορούν να παρακολουθήσουν τα σημεία εισβολής στην Ευρώπη των Σαρακηνών, των Μαγυάρων και των Νορμανδών.

• **Δεύτερη εικόνα** *Δράκοντες, δηλ. πλοία των Νορμανδών ή Βίκινγκς*. Από τον 9^ο αιώνα οι σκανδιναβικοί λαοί εμφανίζονται στο προσκήνιο της ιστορίας. Οι Νορμανδοί (= άνθρωποι του Βορρά: Σουηδοί, Νορβηγοί και Δανοί) γνώστες της ναυτικής τεχνικής και της ναυσιπλοΐας, πραγματοποιούν αιφνίδιες επιδρομές με τα πλοία τους, τα Snekkja ή drakkar (δράκοντες, γιατί έφεραν στην πλώρη το κεφάλι ενός δράκοντα), στις ευρωπαϊκές θαλάσσιες και παραποτάμιες περιοχές, άρπαζαν και έφευγαν. Αργότερα, όμως, άρχισαν να εγκαθίστανται σε εδάφη της Ευρώπης όπως στη βορειοδυτική Γαλλία, που έκτοτε ονομάστηκε Νορμανδία.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

Βλ. Αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

Ειδική Βιβλιογραφία, βλ. προηγούμενη ενότητα.

3. Η φεουδαρχία στη Δυτική Ευρώπη

Διδακτικοί στόχοι

1. Να πληροφορηθούν οι μαθητές για τις συνθήκες διαμόρφωσης της φεουδαρχίας.
2. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα.
3. Να πληροφορηθούν για την εξέλιξη του φεουδαρχικού συστήματος και την πορεία των ευρωπαϊκών κρατών στο πλαίσιο του συστήματος αυτού.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• *Με αφηγηρία το τελετουργικό της τελετής της περιβολής και την τελετή μύησης ιππότη να αξιοποιηθεί για διδακτική προσέγγιση η σημασία των συμβολισμών στην κοινωνική ζωή (π.χ. στο γάμο πετάνε ρύζι στο ζευγάρι, η νύφη πατάει το πόδι του γαμπρού) στη θρησκευτική ζωή (π.χ. οι συμβολισμοί των μυστηρίων, η βάπτιση κ.ά.), στον επαγγελματικό τομέα (η επίδοση του ξίφους στον αξιωματικό). Οι μαθητές να κληθούν να βρουν παρόμοιους συμβολισμούς, όταν θα συζητηθεί το σχετικό θέμα.*

• Η αφήγηση μπορεί να γίνει από το παράθεμα *Μου λείπουν τα απαραίτητα*. Η συζήτηση θα επικεντρωθεί στους παράγοντες που ωθούσαν τους (ελεύθερους) ανθρώπους να καταφεύγουν σε ισχυρά άτομα και να ζητούν προστασία.

• **Πρώτος διδακτικός στόχος.** Ο διδάσκων θα βοηθήσει τους μαθητές με κατάλληλες ερωτήσεις να αξιοποιήσουν την προηγούμενη σχετική μάθηση. Η προσοχή θα εστιασθεί στην πολιτική, οικονομική

και κοινωνική κατάσταση στην Ευρώπη που ευνόησε τη δημιουργία σχέσεων εξάρτησης και υποταγής.

• **Δεύτερος διδακτικός στόχος.** Αφετηρία της σχετικής συζήτησης μπορεί να αποτελέσει το σχεδιάγραμμα *Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα*. Στο προηγούμενο παράθεμα αναφέρεται μια περίπτωση αναζήτησης προστασίας που αφορά ένα πτωχό άνθρωπο. Όταν, όμως, η προστασία αφορούσε άτομα κύρους, δηλ. τους ευγενείς (αξιωματικούς, στρατιωτικούς, άρχοντες και άηλους), τότε η πράξη προστασίας και υποτέλειας συνοδευόταν από παραχώρηση γης και επισφραγιζόταν από ειδική τελετή. Για να κατανοήσουν οι μαθητές το φεουδαρχικό σύστημα, πρέπει ο διδάσκων να προκαλέσει την αυτενέργεια των μαθητών, αξιοποιώντας το διαθέσιμο υποστηρικτικό υλικό. Πρώτα θα συζητηθεί το παράθεμα *Η τελετή της περιβολής* και ο πίνακας *Το φεουδαρχικό συμβόλαιο*. Έπειτα οι μαθητές θα κληθούν να ανιχνεύσουν τη σημειολογία της εικόνας *Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής* με τη βοήθεια του πρόσθετου παραθέματος *Η σημειολογία μιας τελετής*. Στη συνέχεια θα γίνει μνεία για τους ιππότες με την αξιοποίηση του παραθέματος *Τελετή επίδοσης της πανοπλίας στον ιππότη*.

Στο τέλος θα γίνει μια συνολική εκτίμηση της διαστρωμάτωσης της φεουδαρχικής κοινωνίας, με βάση το σχεδιάγραμμα *Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα*. Θα τονισθεί ως κύριο χαρακτηριστικό της φεουδαρχίας η διάκριση των ανθρώπων σε δύο βασικά τάξεις, τους φεουδάρχες-ευγενείς και τους χωρικούς -μη ευγενείς: Οι πρώτοι είναι ελεύθεροι και προνομιούχοι, ενώ οι δεύτεροι δεν έχουν δικαιώματα αλλά μόνον υποχρεώσεις, στοιχεία που καθορίζουν την πολιτική, οικονομική και κοινωνική υπόσταση του ατόμου.

• **Τρίτος διδακτικός στόχος.** Με επίκεντρο την περιοχή που εκτείνεται από το Ρήνο μέχρι το Λίγηρα, οι φεουδαρχικές σχέσεις αναπτύχθηκαν σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη. Ωστόσο, η φεουδαρχία δεν είναι ένα ομοιόμορφο και στατικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Εμφανίζεται με πολλές παραλλαγές, διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, εξελίσσεται και μετασχηματίζεται. Σταθμό στην εξέλιξη της φεουδαρχίας αποτέλεσαν οι μεταρρυθμίσεις του Καρλομάγνου και για το λόγο αυτό η σχετική συζήτηση μπορεί να αρχίσει από το σχεδιάγραμμα *Η οργάνωση της Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου* της προηγούμενης ενότητας.

Το φεουδαρχικό σύστημα ευνοεί τις φυγόκεντρες τάσεις, ωστόσο θα τονισθεί η αντίρροπη τάση ανασύστασης ή συγκρότησης μεγάλων κρατών. Πρόκειται για τη Γαλλία, τη Γερμανία και την Αγγλία. Στα κράτη αυτά θα αναφερθούμε εκτενέστερα στις επόμενες ενότητες.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Η σημειολογία μιας τελετής

[...] Η λέξη φέουδο (*feodum* από το παλαιογερμανικό *feohu* που σήμαινε ένα πολύτιμο αντικείμενο με ζωγραφιστούς μαγικούς χαρακτήρες, του οποίου η προσφορά δημιουργούσε δεσμούς φιλίας) [...] Τον 12^ο αιώνα το τελετουργικό έχει σχεδόν οριστικοποιηθεί. Ο μέλλων υποτελής (*vassalus*) παρουσιάζεται ασκεπής, γονατίζει, βάζει τα χέρια του σ' αυτά του κυρίου (**χειρονομία που συμβολίζει την προσφορά του εαυτού του και κατά πάσα πιθανότητα ανατρέχει στην πρακτική της ανάμιξης αίματος των αρχαίων γερμανικών συντεχνιών**). Στη συνέχεια, μετά την ανταλλαγή του «**ασπασμού της ειρήνης**» με τον χωροδεσπότη (φεουδάρχη) (**άλλο σημάδι αμοιβαίας φιλίας και πίστης που συνηθιζόταν κυρίως στη Γαλλία και τη νορμανδική Αγγλία**), ο υποτελής ορκίζεται πάνω σε ιερά βιβλία ή μια λειψανοθήκη, προσδίδοντας στη δέσμευση πίστης θρησκευτικό και ιερό χαρακτήρα. Τέλος ο κύριος παραδίδει στον υποτελή ένα αντικείμενο που συμβολίζει το αγαθό που του παραχωρείται ως φέουδο: ένα σβώλο χώματος, το κλαδί ενός δέντρου κ.ά. - αυτό είναι το χρίσμα, η λεγόμενη «περιβολή» (*investitura*).

N. Berstein - P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη*, τ. Α' (5ος - 18ος αι.), μετ. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 110-111.

2. Η φεουδαρχική ιεραρχία

[...] Ο άρχοντας μιας επικράτειας κρατά την αρχοντία του (πολιτική - διοικητική εξουσία) ως φέουδο ενός φεουδάρχη του οποίου και είναι υποτελής. Ο κόμης του Νταμμαρτέν κρατά την κομητεία του ως φέουδο από τον κόμη του Βεξέν-Βαλουά του οποίου είναι υποτελής. Ο τελευταίος είναι υποτελής του βασιλιά. Σχηματίζεται έτσι μια ιεραρχία σε τέσσερα επίπεδα που τοποθετεί τον βασιλιά στην κορυφή, ενώ ακολουθούν ο κόμης του Βεξέν - Βαλουά, ο κόμης του Νταμμαρτέν και ο άρχοντας του «Μπετινύ». Αυτή η ιεραρχία προσώπων έχει και το είδωλό της σε μια ιεραρχία πραγμάτων. Τα ίδια τα φέουδα είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους. Λέγεται πως ένα φέουδο «προέρχεται» από ένα άλλο. Η αρχοντία του «Μπετινύ» προέρχεται από την κομητεία του Νταμμαρτέν που προέρχεται από την κομητεία του Βεξέν - Βαλουά που προέρχεται από το βασίλειο. Η διπλή αυτή σχέση ανθρώπων και πραγμάτων συνιστά τη φεουδαρχική ιεραρχία.

N. Καραπιδάκη, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996, σ.152.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Μου λείπουν τα απαραίτητα*. Πρόκειται για απόσπασμα από γραπτή συμφωνία μεταξύ ενός πτωχού ανθρώπου και ενός πλούσιου. Η αναζήτηση προστασίας από πλουσιότερους και ισχυρότερους ανθρώπους μπορεί να αποδοθεί σε ρωμαϊκή και σε γερμανική συνήθεια. Να σημειωθεί ότι το σύστημα της προστασίας –υποταγής αφορά μόνον ελεύθερα άτομα (όχι δουλοπάροικους ή δούλους).

- **Δεύτερο παράθεμα** *Η τελετή της περιβολής*. Για πληρέστερη κατανόηση οι μαθητές να απαριθμήσουν τα στάδια και τις ενέργειες που περιλαμβάνει το καθένα από αυτά.

- **Τρίτο παράθεμα** *Τελετή επίδοσης της πανοπλίας σε ιππότη*. Και εδώ οι μαθητές να απαριθμήσουν τα στάδια και τις ενέργειες που περιλαμβάνει το καθένα από αυτά. Τα ιπποτικά μυθιστορήματα δίνουν μια εξιδανικευμένη εικόνα για τους ιππότες που τηρούν με περισσή ευλάβεια τον όρκο τους. Ωστόσο όμως στην πραγματικότητα οι ιππότες μετατρέπονται πολλές φορές σε καταπιεστές των χωρικών.

2. Πρόσθετα Παραθέματα

- **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα** *Η σημειολογία μιας τελετής*. Εκτός από την περιγραφή του τελετουργικού της περιβολής, επεξηγούνται οι συμβολισμοί. Βλ. πρώτη εικόνα Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής.

- **Δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** *Η φεουδαρχική ιεραρχία*. Η φεουδαρχική ιεραρχία μπορούσε να εκτείνεται σε περισσότερα από τρία επίπεδα (βλ. Σχεδιάγραμμα), όπως φαίνεται στο παράδειγμα. Να εξηγηθεί στους μαθητές ότι ο φεουδάρχης εκχωρεί στον υποτελή του όχι μόνο την οικονομική εκμετάλλευση της γης (φέουδου) που του παραχωρεί αλλήλα και την πολιτική-διοικητική εξουσία.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** *Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής*. Για την αποκρυπτογράφηση αυτής της εικόνας, πρέπει προηγουμένως οι μαθητές να έχουν μελετήσει το δεύτερο παράθεμα *Η τελετή της περιβολής* και τον πίνακα *Το φεουδαρχικό συμβόλαιο*. Κατά την ανάγνωση της εικόνας θα χρειαστεί και η βοήθεια του δίδασκοντος ο οποίος θα έχει υπόψη του και το πρώτο πρόσθετο παράθεμα.

Κατ' αρχήν η εικόνα εμπεριέχει το μαγικό στοιχείο. Βλέπουμε το φεουδάρχη να κάθεται στο θρόνο που συμβολίζει το φέουδο και κοσμεύεται με ζωγραφιστούς μαγικούς χαρακτήρες, οι οποίοι υποδηλώνουν ότι η προσφορά του φέουδου δημιουργεί δεσμούς φιλίας. Δίπλα του στέκονται οι αυλικού του. Ο υποψήφιος υποτελής είναι όρθιος και έχει πέντε βραχιόνες. Ενωμένοι οι δύο από τους

βραχιόνες του πιάνουν τα χέρια του αφέντη του. Το ένα χέρι (μπροστά) δείχνει τα στάχυα που συμβολίζει το αγαθό που του παραχωρείται, δηλ. το φέουδο. Το άλλο χέρι που στρέφεται προς το μάγουλο υποδηλώνει τον ασπασμό. Τέλος, με το χέρι προς τα πίσω που δείχνει τη λειψανοθήκη δηλώνεται ο όρκος.

- **Πίνακας Το φεουδαρχικό συμβόλαιο.** Καταγράφονται τα αμοιβαία δικαιώματα και οι υποχρεώσεις.

- **Το Σχεδιάγραμμα Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα** αποδίδει εποπτικά τα όσα αναφέρονται στην αφήγηση. Η φεουδαρχική ιεραρχία με επικεφαλής το βασιλιά μπορεί να έχει και άλλο ή και άλλα επίπεδα υποτέλειας. Βλ. δεύτερο πρόσθετο παράθεμα.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

- **Πρώτη Ερώτηση:** Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

- **Δεύτερη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τη σύγκριση. Όσον αφορά τη δομή της βυζαντινής κοινωνίας οι μαθητές θα ανατρέξουν στην αντίστοιχη ενότητα που έχουν ήδη διδαχθεί: **Η περίοδος της μεγάλης ακμής του Βυζαντίου (717-1025)/ Κοινωνία και οικονομία.**

- **Τρίτη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τη σύγκριση. Οι μαθητές θα ανατρέξουν στην ενότητα που έχουν ήδη διδαχθεί:

- **Τέταρτη Ερώτηση:** Για την αναπαράσταση της τελετής της περιβολής οι απαραίτητες πληροφορίες θα αντληθούν από την ενότητα. Το περιεχόμενο και ο τρόπος θεατροποίησης μιας σύγχρονης τελετής θα αφεθούν στην αυτενέργεια των μαθητών (εννοείται βέβαια με την καθοδήγηση του διδάσκοντος). Τέλος, οι μαθητές για τη δραματοποίηση της ζωής των χωρικών τα βασικά στοιχεία για τη ζωή των χωρικών υπάρχουν στην ενότητα.

Ειδική Βιβλιογραφία, βλ. Ενότητα 1. Οι συνέπειες της μετανάστευσης των γερμανικών φύλων για την Ευρώπη.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (15ος-18ος αι.)

I. Η εξέλιξη της Μεσαιωνικής Ευρώπης μετά τη μετανάστευση των λαών (5ος –10ος αι.)

Διδακτικές Ενότητες: 1-3

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Επιλέγεται τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: μετανάστευση των λαών, φεουδαρχικό συμβόλαιο.
2. Να κατατάξετε κατά χρονολογική σειρά τα παρακάτω γεγονότα και να σημειώσετε για το καθένα την απαραίτητη χρονολογία στις αντίστοιχες στήλες

α/α	Γεγονότα	Χρονολογική σειρά	Έτος
α.	Στέψη Όθωνα Α' ως αυτοκράτορα		
β.	Απόκρουση στο Πουατιέ των Αράβων		
γ.	Συνθήκη του Βερντέν		
δ.	Πτώση του Δυτικού Ρωμαϊκού Κράτους		
ε.	Στέψη Καρλομάγνου ως αυτοκράτορα		

3. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Οι Μεροβίγγειοι ήταν ηγεμόνες των Βησιγόθων		
β.	Η στέψη του Κρλομάγνου ως αυτοκράτορα έγινε ευνοϊκά δεκτή από το Βυζάντιο		
γ.	Οι υποτελείς (βασάλοι) ήταν οι υπηρέτες των φεουδαρχών		
δ.	Στην κορυφή της φεουδαρχικής ιεραρχίας ήταν ο βασιλιάς		

4. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
1. Μεροβίγγειοι	α. Πιπίνος ο Βραχύς
2. Μαγιорδόμος	β. Γερμανικό φύλο
3. Σαρακνοί	γ. Βασιλιάς της Γαλλίας
4. Αλκουίνος	δ. Κάρολος Μαρτέλος
5. Καρολίδες	ε. Διευθυντής της Ανακτορικής Ακαδημίας
	στ. Μουσουλμάνοι της Αφρικής και της Ισπανίας
	ζ. Χήλωδοβίκος Α'

5. Τι ήταν η καρολίδεια γραφή;
6. Τι αποφασίστηκε με τη Συνθήκη του Βερντέν;

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγετε τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να μελετήσετε την εικόνα *Η βάπτιση του Χλωδοβίκου Α'* στη σελίδα και το παράθεμα *Η στέψη του Καρλομάγνου* στη σελίδα. Αξιοποιώντας και τις σχετικές με τις πηγές αυτές ιστορικές σας γνώσεις να απαντήσετε στο ερώτημα: Ποιος ήταν ο ρόλος της Εκκλησίας στις εξελίξεις στην Ευρώπη από τον 5ο έως το 10ο αιώνα;
2. Αφού μελετήσετε το σχεδιάγραμμα *Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα* στη σελίδα και τον πίνακα Το φεουδαρχικό συμβόλαιο να απαντήσετε στο ερώτημα: Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας;
3. Με αφετηρία το παράθεμα *Μου λείπουν τα απαραίτητα* στη σελίδα να προσδιορίσετε τις συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώθηκε η φεουδαρχία.
4. Να μελετήσετε το παράθεμα *Η τελετή της περιβολής* στη σελίδα 92. Με βάση και τις σχετικές με το παράθεμα ιστορικές σας γνώσεις να επισημάνετε και να εξηγήσετε τους συμβολισμούς της εικόνας *Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής* στη σελίδα 91.

II. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

1. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές (11ος –15ος αιώνας)

Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες. Η πρώτη θα περιλαμβάνει τους δύο πρώτους στόχους (οικονομία και κοινωνία) και η δεύτερη τους υπόλοιπους.

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τις οικονομικές μεταβολές που συντελούνται στην Ευρώπη κατά την περίοδο αυτή
2. Να πληροφορηθούν για τις κοινωνικές εξελίξεις και να τις κατανοήσουν
3. Να πληροφορηθούν για την κρίση του μεσαιωνικού κόσμου
4. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν τις πολιτικές εξελίξεις
5. Να γνωρίσουν τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το γράφημα *Ο πληθυσμός της μεσαιωνικής Ευρώπης*. Οι μαθητές θα προβληματιστούν για τους παράγοντες που προκάλεσαν τις δημογραφικές μεταβολές.

- **Πρώτος διδακτικός στόχος.** Με αφετηρία τον παραπάνω προβληματισμό θα αρχίσει η συζήτηση για τις μεταβολές στην ύπαιθρο. Θα εξηγηθεί στους μαθητές πώς οι τεχνολογικές καινοτομίες και η πρακτική της τριζωνικής καλλιέργειας (**με αξιοποίηση των σχετικών γραφημάτων**) οδήγησαν στην ποσοτική και ποιοτική βελτίωση της παραγωγής. Λόγω της ραγδαίας αύξησης του πληθυσμού αναζητήθηκε νέος ζωτικός χώρος με εκχερσώσεις και αποξηράνσεις. Μάλιστα, οι γαιοκτήμονες τις ενθάρρυναν, καθώς έτσι αποκτούσαν εισοδήματα από εδάφη που μέχρι τότε δεν ήταν παραγωγικά. Για την προσέλευση πληθυσμού παραχωρούσαν οικονομικά και διοικητικά προνόμια (βλ. παρακάτω για τις πόλεις) στους οικιστές. Να σημειωθεί ότι οι εκχερσώσεις και οι αποξηράνσεις αποτελούν έκφραση του επεκτατικού πνεύματος που διακατέχει την Ευρώπη από τον 11^ο αιώνα. Μορφή αυτής της δυναμικής αποτελούν και οι Σταυροφορίες. Να γίνει σχετική συζήτηση.

Η συζήτηση για τις πόλεις μπορεί να αρχίσει από τα παραθέματα *Χάρτης ελευθεριών για την πόλη Σεντ Ομέρ*, 112 και *Χάρτης ελευθεριών για την πόλη Οσέρ*, 1215. Οι χάρτες ελευθεριών να συνδυαστούν με το νευραλγικό ρόλο των αστικών κέντρων στο εμπόριο, τη βιοτεχνία, τις τραπεζικές εργασίες και την τεχνολογία. Να αξιοποιηθούν τα σχετικά παραθέματα και το εικονογραφικό υλικό.

Με αφετηρία το παράθεμα *Σύσταση εμπορικής εταιρίας* θα συζητηθούν οι παράγοντες ανάκαμψης του εμπορίου και η εμπορική δραστηριότητα: γεωγραφικός χώρος, εμπορικά κέντρα, δρόμοι, προϊόντα, εμποροπανηγύρεις.

- **Δεύτερος διδακτικός στόχος.** Για να κατανοήσουν οι μαθητές τις κοινωνικές μεταβολές που συντελούνται αυτήν την περίοδο, πρέπει πρώτα να έχουν εμπεδώσει τις οικονομικές εξελίξεις. Παράγοντες των κοινωνικών αλλαγών είναι οι μεταβολές στην ύπαιθρο και η ανάπτυξη των πόλεων, με ό,τι αυτές συνεπάγονται. Να τονισθεί η δημιουργία μιας νέας κοινωνικής τάξης, της αστικής, και ο εκχρηματισμός της οικονομίας. Η τελευταία αυτή μεταβολή ήταν πράγματι επαναστατική, αφού αποδυνάμωνε τη φεουδαρχική ισχύ, η οποία στηριζόταν στη γη.

- **Τρίτος διδακτικός στόχος.** Η συζήτηση για τα αίτια που προκάλεσαν την κρίση του μεσαιωνικού κόσμου μπορεί να έχει αφετηρία τις συνέπειες από τη μεγάλη επιδημία, τη μαύρη πανώλη. Στη συνέχεια η προσοχή θα εστιασθεί στις συνέπειες αυτής της κρίσης με κατάλληλη αξιοποίηση του αντίστοιχου υποστηρικτικού υλικού.

- **Τέταρτος διδακτικός στόχος.** Η προσπάθεια των ευρωπαϊκών βασιλείων να συγκροτηθούν

σε ενιαία κράτη αντιμετωπίζει εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα. Με την κατάλληλη αξιοποίηση του υποστηρικτικού υλικού θα εξειδικευτούν αυτές οι δυσχέρειες και θα γίνει αναφορά στον τρόπο αντιμετώπισής τους. Να σημειωθεί ότι μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αναδύονται αντιπροσωπευτικοί θεσμοί (Δίαιτα, Γενικές Τάξεις, Κοινοβούλιο) στους οποίους συμμετέχουν πλέον επίσημα και αστοί.

• **Πέμπτος διδακτικός στόχος.** Ο διδάσκων θα βοηθήσει τους μαθητές με κατάλληλες ερωτήσεις να αξιοποιήσουν την προηγούμενη σχετική μάθηση: ο ρόλος της Εκκλησίας και οι σχέσεις της με το κράτος επί Μεροβιγγίων και Καρολιδών. Στη συνέχεια, θα γίνει αναφορά στις δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις σύγκρουσης της Εκκλησίας με την κοσμική εξουσία. Να σημειωθεί ότι στη Γερμανία, όπου ο αυτοκράτορας δεν είχε τον έλεγχο του κράτους, η κοσμική εξουσία αναγκάστηκε σε αναδίπλωση. Αντίθετα στη Γαλλία, όπου ο βασιλιάς έχει επιβληθεί στους φεουδάρχες η υπεροχή της κοσμικής εξουσίας ήταν σαφής.

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Λονδίνο, η πόλη της αφθονίας, τέλη 13ου αιώνα

Οι κάτοικοι του Λονδίνου διακρίνονται για τους αβρούς τους τρόπους, τις φορεσιές τους και τα καλά φαγοπότια τους [...]. Οι διάφοροι επιτηδευματίες, πωλητές εμπορευμάτων, εκμισθωτές εργατών, συγκεντρώνονται κάθε πρωί στις διάφορες γειτονίες τους ανάλογα με το επάγγελμά τους. Επιπλέον, στο Λονδίνο, στην όχθη του ποταμού, ανάμεσα στα κρασιά που πωλούνται στα πλοία και στα κελάρια των οινεμπόρων, υπάρχει ένα δημόσιο μαγειρείο [...]. Οι έμποροι όλων των εθνών σπεύδουν να φέρουν σ' αυτή την πόλη τηνπραμάτιά τους δια θαλάσσης. Οι Άραβες φέρνουν χρυσό [...]οι Σκύθες όπλα, και από τα πλούσια κι εύφορα μέρη της Βαβυλώνας έρχεται το φοινικέλαιο. Ο Νείλος στέλνει πολυτίμους λίθους, οι Νορβηγοί και οι Ρώσοι φέρνουν ζιμπελίνες και άλλα γουναρικά. Ούτε ή Κίνα απουσιάζει με τα πορφυρά μεταξωτά της, ενώ οι Γαλιάτες έρχονται με τα κρασιά τους.

English Historical Documents 1042-1189, David C. Douglas-George W. Greenaway, Νέα Ύορκη, Oxford University Press, 1953, σ. 957-959.

2. Η εξέγερση των Ζακερί, 1358

Λίγο μετά την απελευθέρωση (από τον άγγλο βασιλιά) του Βασιλιά της Ναβάρρας (δηλ. βασιλιά της Γαλλίας Ιωάννη Β'), άρχισε μια φοβερή εξέγερση στο βασίλειο της Γαλλίας, στο Μποβεζί, στην Μπρι, στην περιοχή του ποταμού Μάρν, στην Λαόν και στην περιοχή Σουασσόν. Μερικοί χωρικοί χωρίς κανένα αρχηγό συγκεντρώθηκαν στο Μποβεζί. Στην αρχή δεν ξεπερνούσαν τους εκατό και διαμαρτύρονταν λέγοντας ότι οι ευγενείς ντρόπιασαν το βασίλειο της Γαλλίας και ότι έπρεπε να ξεπληθούν αυτή την ντροπή [...]. Συγκεντρώθηκαν χωρίς όπλα, αλλά κρατώντας ρόπαλα και μαχαίρια κατευθύνθηκαν στο κάστρο ενός ιππότη, το οποίο έκαψαν και σκότωσαν τον ίδιο, τη γυναίκα και τα παιδιά του [...]. Και έτσι έκαναν σε πολλά κάστρα και σπίτια. Και πολλαπλασιάστηκαν και έγιναν εξακόσιοι και καθώς προχωρούσαν γίνονταν ολοένα και περισσότεροι [...].

G. C. Macaulay (εκδ.), *The Chronicles of Froissart*, Lord Berners, trans., London Macmillan and Co, 1904, σ. 136-137.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Χάρτης ελευθεριών για την πόλη Σέντ-Ομέρ, 1127.* Με το χάρτη αυτό ο κόμης της Φλάνδρας παραχωρεί στην πόλη Σέντ-Ομέρ (στο φέουδο του οποίου βρισκόταν η πόλη αυτή) προνόμια εμπορικού χαρακτήρα, αφού πρόκειται για εμπορικό κέντρο. Να σημειωθεί ότι στην πόλη αυτή παραχωρήθηκε και άλλος χάρτης με πολιτικές ελευθερίες.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Χάρτης ελευθεριών για την πόλη Οσέρ, 1215*. Με το χάρτη αυτό παραχωρούνται στην πόλη Οσέρ πολιτικές και οικονομικές ελευθερίες.

• **Τρίτο παράθεμα** *Σύσταση εμπορικής εταιρίας*. Η σύσταση εμπορικών εταιριών βοηθούσε τους εμπόρους στη διεύρυνση των δραστηριοτήτων τους, αφού θα είχαν στη διάθεσή τους μεγαλύτερα κεφάλαια και θα μπορούσαν ευκολότερα να καλύψουν τις τυχόν ζημιές. Είναι χαρακτηριστικό στη συγκεκριμένη περίπτωση ότι ο δεύτερος εταίρος, ενώ συμμετέχει με το ένα τρίτο στο κεφάλαιο, λαμβάνει το 50% από τα κέρδη. Αυτό είναι λογικό, αφού ο πρώτος είναι ασφαλής στη Μασσαλία, ενώ ο δεύτερος πέραν της προσωπικής εργασίας αναλαμβάνει και προσωπικούς κινδύνους (ναυάγιο, πειρατές).

• **Τέταρτο παράθεμα** *Μεγάλος Χάρτης Δικαιωμάτων, 1215*. Το 1215 ευγενείς, ανώτερος κλήρος και αστοί συνενώνονται και επιβίβησαν στο βασιλιά Ιωάννη Α' ο Ακτήμονας την υπογραφή του Μεγάλου Χάρτη (Magna Carta). Σύμφωνα μ' αυτόν ο βασιλιάς ήταν υποχρεωμένος να σέβεται τα κεκτημένα δικαιώματα των ευγενών, του κλήρου και των αστών. Μάλιστα, υποχρεώθηκε να δεχθεί ένα συμβούλιο αποτελούμενο από είκοσι πέντε βαρόνους (ευγενείς και ανώτερους κληρικούς), το οποίο ουσιαστικά θα τον επιτηρούσαν. Η πραγματικότητα είναι ότι ο Μεγάλος Χάρτης προστάτευε πρώτα τα δικαιώματα των ευγενών και έπειτα των αστών και των άλλων ελεύθερων πολιτών. Η μεγάλη σημασία του έγκειται ότι για πρώτη φορά εισάγεται στο Μεσαίωνα η ιδέα ότι η εξουσία του ηγεμόνα μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς. Θεμελιώνεται, έτσι, μια πολιτική κουλτούρα που θα βρει αργότερα και άλλους μιμητές.

2. Πρόσθετα Παραθέματα

• **Πρώτο πρόσθετο παράθεμα** *Λονδίνο, η πόλη της αφθονίας, τέλη 13ου αιώνα*. Στο απόσπασμα αυτό ο συγγραφέας Ουίλλιαμ Φιτςτίζβεν, εκθειάζει με την περιγραφή του την οικονομική και κοινωνική ζωή του Λονδίνου. Οι μαθητές να κατηγοριοποιήσουν τα χαρακτηριστικά της πόλης και να τα συγκρίνουν με τα αντίστοιχα ενός σύγχρονου αστικού κέντρου.

• **Δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** *Η εξέγερση των Ζακερί, 1358*. Η γαλλική εξέγερση των *ζακερί* (Jacquerie, από το όνομα Jacques, του ηγέτη των αγροτών. Κατά μια άλλη άποψη οι αριστοκράτες αποκαλούσαν υποτιμητικά Jacques τους αγρότες) πυροδοτήθηκε, όταν ο γάλλος βασιλιάς Ιωάννης Β' και πολλοί ευγενείς που συνελήφθησαν αιχμάλωτοι από τους Άγγλους το 1356 αναγκάστηκαν να καταβάλουν υπέρογκες αποζημιώσεις, προκειμένου να απελευθερωθούν. Οι αγρότες που αρνούταν να επιβαρυνθούν οι ίδιοι για την απελευθέρωση των κυρίων τους, υπέφεραν από τις ληηλασίες που έκαναν περιφερόμενες ορδές μισθοφόρων. Μετά από μεμονωμένες αντιδράσεις των αγροτών που αντιμετώπιστηκαν με πρωτοφανή θηριωδία (ομαδικές σφαγές) από τους φεουδάρχες, το Μάιο του 1358 εκδηλώθηκε γενικευμένη εξέγερση στις περιοχές που μνημονεύει το χρονικό, η οποία συντριβή από το στρατό στις 10 Ιουνίου. Παρόμοια εξέγερση εκδηλώθηκε και στην Αγγλία το 1381, όταν επιβλήθηκαν πρόσθετοι φόροι. Ο διδάσκων μπορεί να συνδέσει το γεγονός αυτό με τον οικείο για τους μαθητές Ρομπέν των Δασών. Ο θρύλος του πήγασε από τη γενική λαϊκή δυσαρέσκεια που εκδηλώθηκε με την εξέγερση αυτή των χωρικών στις περιοχές Έσσεξ, Λονδίνο, Κεντ και αλλού. Ο θρυλικός αυτός ήρωας έζησε στο δάσος του Σέργουντ στα Βόρεια Μίντλαντς της Αγγλίας και η δράση του σφράγηκε κατά των πολιτικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Υμνήθηκε από τις αγγλικές μπαλάντες του 13^{ου} και του 14^{ου} αι.

3. Εικονογραφικό υλικό

• **Πρώτο γράφημα** *Τριζωνική καλλιέργεια*. Η έλλειψη λιπάσματος (χρησιμοποιούνταν, βέβαια, ως λίπασμα η κοπριά αλλά δεν επαρκούσε) επέβαλε την τριζωνική καλλιέργεια, κατά την οποία η γη χωρίζεται σε τρεις ζώνες. Καθεμιά από αυτές καλλιεργείται εκ περιτροπής κάθε τρίτο χρόνο, αφού παραμένει επί δύο χρόνια σε αγρανάπαυση για να ανακτήσει τα συστατικά της. Έτσι, επιτυγχάνεται ποσοτική και ποιοτική βελτίωση της παραγωγής.

• **Δεύτερο γράφημα** *Ο πληθυσμός της μεσαιωνικής Ευρώπης*. Είναι εύκολο οι μαθητές να διαβά-

σουν το γράφημα και να διαπιστώσουν τη ραγδαία άνοδο του πληθυσμού από το 1000 έως το 1340, οπότε αρχίζει η μεγάλη δημογραφική μείωση την εποχή της κρίσης. Ο διδάσκων θα ζητήσει από τους μαθητές αρχικά να αιτιολογήσουν την πληθυσμιακή έκρηξη. Αργότερα, όταν θα συζητήσουν το πρόβλημα της μεσαιωνικής κρίσης, θα αναζητήσουν τους λόγους μείωσης του πληθυσμού.

- **Πρώτη εικόνα** *Δρόμος της μεσαιωνικής Φλωρεντίας*. Οι πόλεις αν και διαθέτουν κατά κανόνα επιβλητικά δημόσια κτίρια, όπως είναι το φρούριο και ο καθεδρικός ναός, η ρυμοτομία και η οικοδόμησή τους γίνεται κατά κανόνα χωρίς σχεδιασμό: στενοί δρόμοι χωρίς πεζοδρόμιο και ακανόνιστα σπίτια χωρίς αισθητική. Για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα των πυρκαγιών, της ανασφάλειας και των επιδημιών οι αρχές επιβίβησαν ορισμένους κανόνες.

- **Δεύτερη εικόνα** *Το λιμάνι της Μπριζ*. Η Μπριζ αναδείχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της Βόρειας Ευρώπης.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

βλ. Εισηγήσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

- **Πρώτη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές για τον τρόπο που θα εργαστούν και θα μεριμνήσει για το αναγκαίο πρόσθετο υλικό. Πληροφορίες για τα αναφερόμενα θέματα βλ. Βιβλιογραφία που ακολουθεί.

- **Δεύτερη Ερώτηση:** Οι μαθητές με τη βοήθεια του διδάσκοντος θα επανεξετάσουν τα όσα ήδη έχουν μάθει και θα εκθέσουν τις απόψεις τους για τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. βλ. Ενότητα 6 | 1. Ειδική Βιβλιογραφία.

2. Ο ρόλος της Καθολικής Εκκλησίας και των μοναστηριών στην οργάνωση της ζωής κατά το Μεσαίωνα

Διδακτικός στόχος

1. Να εκτιμήσουν το ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας και των μοναστηριών στη διαμόρφωση της κοινωνίας και των νοοτροπιών κατά το Μεσαίωνα.

Ο διδάσκων μπορεί να αξιοποιήσει διδακτικά το βιβλίο του Ουμπέρτο Έκο *Το όνομα του Ρόδου* (εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, έχει μεταφερθεί και στον κινηματογράφο, υπάρχει και σε βιντεοταινία και DVD) κατά τη διδασκαλία της ενότητας αυτής. Στο βιβλίο αυτό υπάρχουν, μεταξύ άλλων, πληροφορίες για τη διοίκηση και οργάνωση, τη ζωή και τις καθημερινές ασχολίες των μοναχών, την πνευματική και κοινωνική δραστηριότητα ενός μεσαιωνικού μοναστηριού. Ο καθηγητής μπορεί να προβάλλει μερικές χαρακτηριστικές σκηνές ή μέρος από την ταινία.

Εισηγήσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Η αφόρμηση μπορεί να γίνει από το σχεδιάγραμμα *Η διοικητική οργάνωση της Καθολικής Εκκλησίας*. Αρχικά, ο εκπαιδευτικός θα βοηθήσει τους μαθητές να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τις σχετικές με τη θέση της Εκκλησίας στο μεσαιωνικό κόσμο. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει συζήτηση για το μέγεθος της δύναμης και της επιρροής της Εκκλησίας.

- Η συζήτηση σχετικά με τις πρωτοβουλίες για την ανανέωση της Εκκλησίας μπορεί να αρχίσει από την εικόνα *Ο άγιος Φραγκίσκος...φτωχό*. Η ένταξη της Εκκλησίας στο φεουδαρχικό σύστημα συ-

ντέλλεσε, ώστε να περιοριστεί η ηθικοπνευματική της επιρροή. Η σιμωνία, δηλ. η εμπορία των εκκλησιαστικών αξιωμάτων και μυστηρίων γίνεται συνήθεια και κανόνας. Οι μοναχοί εγκαταλείπουν τους μοναχικούς κανόνες και πολλὰ μοναστήρια γίνονται αντικείμενο συναλλαγών μεταξύ εκκλησιαστικών και κοσμικών αρχόντων.

Από τα τέλη, όμως, του 10^{ου} αιώνα διαμορφώνεται κλίμα ανανέωσης και αναμόρφωσης των ηθών, στο οποίο πρωτοστατούν τα μοναστήρια. Ο ελληνικός μοναχισμός της Ιταλίας και ορισμένες επισκοπικές σχολές αποτέλεσαν τον πυρήνα του ανανεωτικού αυτού κινήματος. Πρέπει να μνημονευθεί ιδιαίτερα η συμβολή της ελληνόρρυθμης Μονής της Κρυπτοφέρρης (Grottaferre) στο Λάτιο, όπου λειτούργησε από το 10^ο αιώνα μεγάλο βιβλιογραφικό εργαστήριο και αναπτύχθηκε ειδικός τύπος γραφής, που ονομάζεται στην επιστήμη της παλαιογραφίας *Κρυπτοφερρική Γραφή*.

Άλλωστε, και ο πάπας Γρηγόριος Ζ', που προώθησε αποφασιστικά το μεταρρυθμιστικό κίνημα διετέλεσε μοναχός στο αβαείο του Κλουνού στη Βουργουνδία, που ιδρύθηκε το 909 από τον Γουλιέλμο τον Ευγενή, δούκα της Βουργουνδίας. Να σημειωθεί ότι το μοναστήρι αυτό υπαγόταν σε κανένα φεουδάρχη αλλά απευθείας στον πάπα, γεγονός που σηματοδοτεί την προσπάθεια απεξάρτησης από την κοσμική εξουσία. Εκεί ιδρύθηκε και το ομώνυμο μοναστικό τάγμα, που είχε στη δικαιοδοσία του πολλὰ μοναστήρια σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Το 12^ο αιώνα, πολλοί αντιτίθενται στον πλούτο των μοναστηριών του τάγματος του Κλουνού και έτσι δημιουργούνται νέα τάγματα που θέλουν να συνδέσουν το μοναχισμό με το πνεύμα της μετάνοιας και της πενίας του αναχωρητισμού των πρώτων χριστιανικών αιώνων. Ένα από αυτά είναι το τάγμα του Σιτό ή των Κιστερκιανών (από το όνομα του μοναστηριού), το οποίο λάμπησε με την καθοδήγησή του ο μοναχός Βερνάρδος και μετέπειτα άγιος (να αξιοποιηθεί η σχετική εικόνα). Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα εμφανίζεται το τάγμα των Φραγκισκανών με ιδρυτή το μοναχό Φραγκίσκο και μετέπειτα άγιο Ιωάννη της Ασίζης, υπέρμαχο επίσης της ιδεολογίας της πενίας (να αξιοποιηθεί η σχετική εικόνα και το πρόσθετο παράθεμα). Την ίδια περίοδο ιδρύεται από το μοναχό Δομίνικο, που κινείται και αυτός στο ίδιο κλίμα, το ομώνυμο τάγμα των Δομινικανών.

Ο πάπας Γρηγόριος με τη μεταρρύθμισή του θέλησε να διορθώσει τα κακώς κείμενα και δε δίστασε να έλθει σε σύγκρουση με την κοσμική εξουσία. Ο εκπαιδευτικός με κατάλληλες θα βοηθήσει τους μαθητές να θυμηθούν την **έριδα της περιβολής**. Σχετικά με το θεσμό της Ιεράς Εξέτασης πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είχε την έκταση και την οργάνωση της περιόδου της Μεταρρύθμισης.

- Στη συνέχεια θα συζητηθεί ο ρόλος της Εκκλησίας και των μοναστηριών στη ζωή του μεσαιωνικού ανθρώπου. Με αφετηρία τις μέχρι τώρα σχετικές γνώσεις των μαθητών θα αξιοποιηθούν τα παραθέματα *Η ειρήνη του Θεού* και *Η ανακωχή του Θεού*, για να φανεί η παρεμβατική δύναμη της Εκκλησίας στην κοινωνία. Παράλληλα, θα αξιολογηθεί και η ευθύνη της έναντι του απλού λαού με αξιοποίηση του παραθέματος *Ξόρκια και μαγικά*.

Πρόσθετο Παράθεμα

Από τη ζωή του αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης

Κάποτε, όταν ο άγιος Φραγκίσκος ζούσε στην πόλη Γκούμπιο, ένας μεγάλος λύκος φάνηκε σ' εκείνα τα μέρη. Ήταν τόσο άγριος και τρομερός που δεν καταβρόχθιζε μόνο ζώα, αλλά και ανθρώπους [...] Ο άγιος Φραγκίσκος πορεύτηκε μονάχος προς το μέρος όπου έλεγαν ότι ήταν ο λύκος, ενώ πολλοί άνθρωποι τον ακολουθούσαν από απόσταση κι είδαν το θαύμα με τα ίδια τους τα μάτια. Ο λύκος βλέποντας όλο αυτό το πλήθος, όρμησε προς το μέρος του Φραγκίσκου με τα σαγόνια ορθάνοικτα. Καθώς πλησίαζε, ο άγιος έκανε το σημάδι του σταυρού και φώναξε: Έλα εδώ, αδελφέ λύκε. Στο όνομα του Θεού σε προστάζω να μη βλάψεις ούτε εμένα ούτε άλλον κανένα. Και αμέσως έγινε το θαύμα. Μόλις ο άγιος Φραγκίσκος έκανε το σημάδι του σταυρού, ο τρομερός λύκος έκλεισε το

στόμα του, έπαψε να τρέχει, πλησίασε τον άγιο Φραγκίσκο και ξάπλωσε στα πόδια του σαν ήρεμο αρνάκι.

Απόσπασμα από την ανθολογία με ιστορίες από τη ζωή του αγίου Φραγκίσκου Μικρά Άνθη, στο: Dom Roger Huddleston, The Little Flowers of Saint Francis of Assisi, Νέα Υόρκη, Limited Editions Club, 1930, 56-58.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

• **Πρώτο παράθεμα** *Ξόρκια και μαγικά*. Τα ίχνη των παλαιότερων λαϊκών θρησκειών (των γερμανικών λαών που εκχριστιανίστηκαν) δεν εξαλείφθηκαν εντελώς. Τα ξόρκια, η μαντεία και η επίκληση υπερφυσικών πνευμάτων ήταν καθολικό φαινόμενο στο μεσαίωνα. Στη διαμόρφωση αυτού του κλίματος συντέλεσαν, εκτός από τη λαϊκή παράδοση, και πολλοί άλλοι παράγοντες: η εγκατάλειψη των πιστών από την Εκκλησία, το πνευματικό σκοτάδι στο οποίο βρισκόταν ο απλός λαός, οι δυσχέρειες της καθημερινής ζωής, οι δεισιδαιμονίες, ο φόβος της κόλασης. Μόνο κατά τον 11^ο αιώνα η Εκκλησία άρχισε να αντιμετωπίζει το πρόβλημα της μαγείας με κατασταλτικά μέτρα, κυρίως με αφορισμούς, όπως στην περίπτωση του συγκεκριμένου παραθέματος. Στοιχεία μαγείας διατηρούνται μέχρι τις μέρες μας, όπως τα φυλαχτά και τα ξόρκια.

• **Δεύτερο παράθεμα** *Η Ειρήνη του Θεού* και **τρίτο παράθεμα** *Η Ανακωχή του Θεού*.

Ο απλός λαός και κυρίως οι χωρικοί καθώς και οι κληρικοί της υπαίθρου υπέφεραν από τις συνεχείς συγκρούσεις των φεουδαρχών και τη φεουδαρχική αναρχία που επικρατούσε. Ομάδες ιπποτών περιφέρονταν στην ύπαιθρο και λεηλατούσαν, άρπαζαν ό,τι έβρισκαν μπροστά τους, κακοποιούσαν και σκότωναν χωρίς να σέβονται ούτε τα ιερά. Η Εκκλησία προκειμένου να καταπραΰνει τα ήθη, που εκτραχύνονταν συνεχώς, και να προστατεύσει τους δυστυχείς χωρικούς που υπέφεραν επιπλέον και από άλλες συμφορές, καθιέρωσε τους δύο παραπάνω ρυθμιστικούς κανόνες σε συνεργασία με τους φεουδάρχες. Στόχος του πρώτου κανόνα ήταν να προστατεύσει τους χωρικούς και τους κληρικούς, ενώ ο δεύτερος επιδίωκε να περιορίσει τη χρήση βίας μεταξύ των φεουδαρχών. Ουσιαστικά, όμως, σε κάθε περίπτωση προστατεύονταν οι αδύνατοι, οι οποίοι και υφίσταντο τις συνέπειες των εχθροπραξιών.

Η Εκκλησία μπορούσε να επιβάλλει την εφαρμογή των παραπάνω κανόνων εκμεταλλευόμενη την ισχύ και το κύρος της. Σε μια κοινωνία με έντονο το θρησκευτικό χαρακτήρα, οι εκκλησιαστικές ποινές είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα. Έτσι, η απειλούμενη ποινή του αφορισμού για τους παραβάτες είχε ικανή αποτρεπτική δύναμη.

Σήμερα, βέβαια, τους κανόνες δικαίου (νόμους) προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, της περιουσίας κ.ά. καθορίζει το κράτος. Οι παραβάτες απειλούνται με ποινές, χρηματικό πρόστιμο ή και φυλάκιση, που επιβάλλουν τα δικαστήρια, τις αποφάσεις των οποίων εκτελούν υποχρεωτικά τα αρμόδια όργανα της πολιτείας.

2. Πρόσθετο Παράθεμα

• **Πρόσθετο παράθεμα** *Από τη ζωή του αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης*. Ο άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης, κατά κόσμο Τζιοβάνι Μπερναρντόνε (1182-1226), ήταν γιος πλούσιου εμπόρου, που εγκατέλειψε τα εγκόσμια για να αφιερωθεί στην προσευχή και το ιδεώδες της πενίας. Μαζί με τους δώδεκα μαθητές του αποσύρθηκε σε μια περιοχή κοντά στην Ασίζη και άρχισαν τη διδασκαλία για να ενισχύσουν την πίστη των χριστιανών. Δύο χρόνια μετά το θάνατό του ανακηρύχθηκε άγιος. Οι οπαδοί του συγκρότησαν το **τάγμα των Φραγκισκανών** που διέθετε μοναστήρια και ιδρύματα σε ολόκληρη τη χριστιανική Ευρώπη.

Το περιστατικό που περιγράφεται στο παράθεμα εκφράζει την απέραντη αγάπη του αγίου Φραγκίσκου για όλα τα πλάσματα της φύσης και ταυτόχρονα συμβολίζει την ευεργετική επίδραση που έχει η χριστιανική αγάπη στις ψυχές όλων των όντων.

3. Εικονογραφικό υλικό

• **Σχεδιάγραμμα** *Η διοικητική οργάνωση της Καθολικής Εκκλησίας*. Οι μαθητές μπορούν εύκολα με τη βοήθεια του διδάσκοντος να κατανοήσουν τον τρόπο οργάνωσης της Καθολικής Εκκλησίας. Να σημειωθεί ότι ο πάπας εκλέγεται από τους καρδινάλιους, οι οποίοι βρίσκονται ιεραρχικά στην αμέσως κατώτερη βαθμίδα μετά τον πάπα.

• **Πρώτη εικόνα** *Ο άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης... φτωχό*. Με την ενέργειά του αυτή ο άγιος Φραγκίσκος εκφράζει το ιδεώδες της απαλλαγής από όλα τα εγκόσμια αγαθά και την ανάγκη προσφοράς στους φτωχούς..

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Ο διδάσκων με κατάλληλες ερωτήσεις θα βοηθήσει τους μαθητές να συγκεντρώσουν τις απαραίτητες πληροφορίες και να απαντήσουν στα ερωτήματα.

• **Δεύτερη Ερώτηση:** Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του. Ο καθηγητής θα δώσει τις απαραίτητες κατευθύνσεις στους μαθητές.

Ειδική Βιβλιογραφία: Βλ. Ενότητα 6 II 1-2.

3. Η καθημερινή ζωή στη μεσαιωνική Ευρώπη

Διδακτικός στόχος

1. Να γνωρίσουν όψεις της καθημερινής ζωής του μεσαιωνικού ανθρώπου

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Η αφήγηση μπορεί να γίνει από την εικόνα *Εργασίες στην ύπαιθρο*.

• Η συζήτηση σχετικά με τις όψεις της ζωής του μεσαιωνικού ανθρώπου θα γίνει με βάση τις υποενότητες και το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό.

• Να σημειωθεί ότι η ιδιοκτησία ως υλική ή ψυχολογική πραγματικότητα ήταν άγνωστη στο Μεσαίωνα. Από τον αγρότη (ελεύθερο ή δουλοπάροικο), μέχρι τον άρχοντα, όλοι είχαν μόνο δικαίωμα προσωρινής κατοχής. Σύμφωνα με το φεουδαρχικό δίκαιο, ο καθένας είχε πάνω από αυτόν ένα δικαιούχο ισχυρότερο που μπορούσε να του αφαιρέσει την περιουσία του και να του παραχωρήσει ισοδύναμη κάπου αλλού. Αυτό εξηγεί κατά ένα μέρος την κινητικότητα των αγροτών, που πολλαπλασιάστηκε με τις εκκερνώσεις. Έτσι, τους περισσότερους ανθρώπους κανένα υλικό συμφέρον δεν τους κρατά σε ένα μέρος. Επιπλέον, και η ίδια η θρησκεία ενισχύει την κινητικότητα, καθώς διακηρύσσει τον προσωρινό χαρακτήρα του ανθρώπου πάνω στη γη και καλεί τους χριστιανούς σε εγρήγορση. Οι πιστοί με τη σειρά τους σπεύδουν να προσκυνήσουν ιερά σε κάθε γωνιά του χριστιανικού κόσμου προκειμένου να απαλλαγούν από τις αμαρτίες τους.

Πρόσθετο Παράθεμα

Οδηγίες για τους προσκυνητές

Φροντίστε, αν πάτε με γαλέρα, να διαλέξετε θέση στο πάνω κατάστρωμα, γιατί στο κάτω κάνει φοβερή ζέ-

στη και βρωμοκοπάει. Θα πληρώσετε για τη γαλέρα, για φαγητό και πιστό ως τη Γιάφα με επιστροφή στη Βενετία, 40 δουκάτα, αν θέλετε να έχετε μια καλή και διακεκριμένη θέση, όπου θα βρείτε άνεση και θα σας περιποιηθούν καλά. Φροντίστε όμως να κάνετε τη συμφωνία σας με τον πλοιοκτήτη μπροστά στο δούκα και σε άλλους άρχοντες της Βενετίας, καταθέτοντας εγγύηση 100 δουκάτα. Σ' αυτά περιλαμβάνεται και η προσέγγιση σε ορισμένα λιμάνια κατά τη διαδρομή, για να προμηθευτείτε φρέσκο νερό, ψωμί και κρέας.

Απόσπασμα από τον κατάλογο οδηγιών για τους προσκυντές της Ιερουσαλήμ του περιηγητή Ουίλλιαμ Βέου, στο: Marjorie Rowling, ό.π.119.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παράθεμα στο β.μ.

- **Πρώτο παράθεμα** *Το πέραςμα του Αγίου Γοιθάρδου.* Ο ισπανός Πένδρο Ταφούρ, αφού ταξίδεψε στην Ανατολή (1435) επέστρεψε στην πατρίδα του ακολουθώντας το δρομολόγιο: Βενετία, Μιλάνο, Άλπεις, Γαλλία, Πυρηναιά.

2. Πρόσθετο Παράθεμα

- **Πρόσθετο παράθεμα** *Οδηγίες για τους προσκυντές.* Το ταξίδι για τα Ιεροσόλυμα παρουσίαζε μεγαλύτερους κινδύνους σε σύγκριση με το ταξίδι προς τη Ρώμη ή την Κομποστέλη. Οι ταξιδιώτες επιβιβάζονταν συνήθως στη Βενετία, απ' όπου ξεκινούσαν το Μάν τα πλοία με τους προσκυντές για τους Αγίους Τόπους.

Γενικά, οι συνήθεις κίνδυνοι (στη στεριά ή στη θάλασσα) που αντιμετώπιζαν οι ταξιδιώτες ήταν να αντιμετωπίσουν βίαιο θάνατο από φυσικά αίτια (χιονοστιβάδες, ποτάμια, ναυάγια) ή από ληστές, να χάσουν ή να τους κλέψουν τις αποσκευές ή και τα χρήματά τους, να πιαστούν αιχμάλωτοι από πειρατές και να πουληθούν ως δούλοι.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** *Ο ιππότης και η αγαπημένη του*
- **Δεύτερη εικόνα** *Εργασίες στην ύπαιθρο.* Αποτελείται από τέσσερις μικρότερες εικόνες: Η πρώτη αντιστοιχεί στον Ιανουάριο, όπου εικονίζεται ο Ιανός, δηλ. ο διπρόσωπος ρωμαϊκός θεός, ο οποίος βλέπει ταυτόχρονα πίσω τον παλιό το χρόνο και μπροστά τον καινούριο. Η δεύτερη εικόνα αντιστοιχεί στο Μάρτιο: κοπή χόρτων-καθάρισμα αγρών από ζιζάνια (αγριόχορτα που εμποδίζουν την ανάπτυξη των σιτηρών), η τρίτη στον Ιούνιο: κουρά των προβάτων και η τέταρτη στο Δεκέμβριο: χοιροσφάγια, προετοιμασία για τη διατροφή του χειμώνα. Είναι εύκολο οι μαθητές να συνδέσουν τις εργασίες αυτές με τη διατροφή.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

- **Πρώτη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει οδηγίες στους μαθητές που θα εργαστούν με βάση το διαθέσιμο υλικό

- **Δεύτερη Ερώτηση:** Ο διδάσκων θα δώσει τις απαραίτητες κατευθύνσεις στους μαθητές που θα εργαστούν με βάση την αυτοψία και τη σχετική βιβλιογραφία που ακολουθεί. Αποτελεί ευκαιρία να διασυνδεθεί η γενική ιστορία με την τοπική ιστορία.

Ειδική Βιβλιογραφία: Βλ. Ενότητα 6 II 1-2.

1. Υπουργείο Πολιτισμού, *Ελληνικά Κάστρα*.
2. Αλέξανδρος Κάρρερ, *Οδοιπορικό στην Ιστορία και στο Θρύλο*, εκδ. Γκοβόστη, χ.χ.
3. Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδου, *Κάστρα και Φορτέτσες στην Κρήτη*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα 1995.
4. Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδου, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα 1993.
5. Αθηνά-Χριστίνα Λου-Ρόκου, *Αιγαίο, Κάστρα και Καστέλια*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα 1999.
6. Ν. Βασιλάτος, *Κάστρα της Ηπείρου*, Κλασικές Εκδόσεις, Αθήνα 1997.
7. Αντίστοιχα βιβλία υπάρχουν για όλες τις περιοχές της Ελλάδας.

4. Λογοτεχνία, Επιστήμη και Τέχνη της μεσαιωνικής Ευρώπης

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές τις εξελίξεις στη Λογοτεχνία και την Επιστήμη
2. Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τις εξελίξεις στην Τέχνη
3. Να αντιληφθούν ότι οι πνευματικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της εποχής

Σχετικά με την Τέχνη (εικαστικές τέχνες και μουσική) ο εκπαιδευτικός θα παραπέμψει τους μαθητές στα βιβλία των Εικαστικών και Μουσικής της Α' και Β' τάξης. Μπορεί να συνεργαστεί και με τους αντίστοιχους ή να γίνει και συνδιδασκαλία της ενότητας από τους δύο καθηγητές.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Ο πρώτος και ο δεύτερος διδακτικός στόχος θα συνεξετασθούν με τον τρίτο.
- Ο **πρώτος διδακτικός στόχος σε συνδυασμό με τον τρίτο** είναι να πληροφορηθούν οι μαθητές για τη λογοτεχνική παραγωγή και την επιστημονική δραστηριότητα και να συνδέσουν τα στοιχεία αυτά με τις γενικότερες εξελίξεις.

Η ανάπτυξη των νέων δραστηριοτήτων (εμπόριο, βιοτεχνία, μεταφορές) επιβάρησε στις νέες κοινωνικές ομάδες να γνωρίζουν να διαβάζουν, να γράφουν, να μετρούν, να εκφράζονται σε πολλές γλώσσες, και να αποκτούν επομένως μια παιδεία προσαρμοσμένη στις ανάγκες της εποχής. Η παιδεία αυτή απαιτεί ως γλωσσικό όργανο τις εθνικές γλώσσες, που ονομάστηκαν αργότερα ρομανικές λόγω της προέλευσής του από τα λατινικά. Το γεγονός αυτό συμβάλλει στην υποχώρηση της ηγεμονίας των λατινικών, τα οποία από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα περιορίζονται σε δύο κύριους χώρους: την ανώτερη εκπαίδευση και τη λειτουργία.

Μέχρι το 1200 η Ευρώπη διέθετε τέσσερα πανεπιστήμια. Το πανεπιστήμιο του Παρισιού ήταν το μεγαλύτερο, ακλουθούσε της Μπολόνια, της Οξφόρδης και του Σαλέρνο. Το 1209 ιδρύθηκε το πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ από την απόσχισις καθηγητών της Οξφόρδης. Στα πανεπιστήμια αυτά, που βρίσκονταν κάτω από τη στήριξη αλλιά και την επιρροή της Εκκλησίας, παρατηρείται αντιπαράθεση μεταξύ θεολογίας και επιστήμης.

Όσον αφορά την Αλχημεία οι μαθητές μπορούν να διαβάσουν το βιβλίο του Πάουλο Κοέλο, *Ο Αλχημιστής*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1996. Να συγκρίνουν την Αλχημεία με τη Χημεία. Εννοείται, βέβαια, ότι ο διδάσκων θα δώσει τις απαραίτητες οδηγίες.

Η εφεύρεση του πυροβόλου όπλου άλλαξε σημαντικά τη πολεμική τακτική και ενίσχυσε τη δύναμη των μοναρχών σε βάρος των φεουδαρχών. Οι πύργοι των τελευταίων δεν μπορούσαν να ατέξουν τη δύναμη του πυροβολικού που διέθεταν οι ηγεμόνες.

Η τεχνική της χαρτοποιίας, που πρώτοι εφεύραν οι Κινέζοι, εισήχθη στην Ευρώπη μέσω της Ισπανίας. Οι Ευρωπαίοι προσαρμόσαν τη μέθοδο αυτή στα δικά τους δεδομένα και χρησιμοποίησαν νέες μεθόδους για μαζική παραγωγή. Αυτή η εξέλιξη βοήθησε αργότερα, όταν εφευρέθηκε η τυπογραφία, στην εξασφάλιση των αναγκαίων ποσοτήτων χαρτιού.

• **Ο δεύτερος διδακτικός στόχος να συνδυαστεί με τον τρίτο.** Η συζήτηση για την τέχνη θα έχει επίκεντρο και σημείο αναφοράς τις σχετικές εικόνες. Για την κοινωνική διάσταση των δύο ρυθμών να αξιοποιηθεί το πρόσθετο παράθεμα. Να τονιστεί το μεγάλο ύψος των ναών: 32 μέτρα του Παρισιού, 37 μέτρα της Σαρτρ, 42 μέτρα της Αμιένης, 48 μέτρα της Μπωβαί.

Η ρομανική διακόσμηση είναι αφιερωμένη στη διδασκαλία της χριστιανικής πίστης. Οι αγράμματοι χωρικοί μαθαίνουν την εκκλησιαστική ιστορία από τις τοιχογραφίες. Έτσι, η ρομανική εκκλησία μοιάζει με ένα τεράστιο βιβλίο εικόνων. Στους γοτθικούς ναούς οι τοιχογραφίες αντικαθίστανται με υαλογραφήματα στα μεγάλα παράθυρα. Επιπλέον, η εκκοσμίκευση των παραστάσεων είναι περισσότερο έντονη σε σχέση με τις ρομανικές εκκλησίες.

Πρόσθετο παράθεμα

Γοτθική τέχνη: τέχνη της πόλης και της καθολικής έκφρασης

Η τέχνη των γοτθικών καθεδρικών ναών είναι τέχνη της πόλης και της αστικής τάξης, σε αντιδιαστολή με μοναστηριακή κι αριστοκρατική ρομανική τέχνη: είναι της πόλης και της αστικής τάξης με την έννοια ότι οι λαϊκοί έπαιρναν μέρος στο χτίσιμο των μεγάλων καθεδρικών ναών, ενώ η καλλιτεχνική επίδραση του κλήρου μειωνόταν αντίστοιχα, κι επειδή η ανέγερση των εκκλησιών είναι αδιανότητη δίχως τον πλούτο των πόλεων [...] Η τέχνη δεν είναι πια η ιδιαίτερη γλώσσα ενός λειτού στρώματος μυημένων, παρά ένας τρόπος έκφρασης, που κατανοείται καθολικά σχεδόν.

A. Χάουζερ, *Κοινωνική Ιστορία της τέχνης*, τ. Α', 254-55.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Πρόσθετο παράθεμα

Ο γοτθικός ναός είναι προϊόν της επικοινωνίας των κατοίκων της πόλης με το θρησκευτικό συναίσθημα. Ο καθεδρικός ναός είναι συγχρόνως ο τόπος προσευχής και η καρδιά της πόλης, σημείο συνάντησης όλων των κατοίκων. Εκεί ορίζονται συναντήσεις για να συζητηθούν υποθέσεις. Οι επαγγελματικές συντεχνίες (κτίστες, ξυλουργοί, υαλοουργοί κ.ά.) που έχουν χρηματοδοτήσει και πραγματοποιήσει ένα μέρος των εργασιών κάνουν συχνά τις συγκεντρώσεις τους. Ο ναός είναι δημιούργημα του λαού της πόλης. Η κατασκευή του γίνεται με τη μαζική συνδρομή του τόπου στη μεταφορά του υλικού όσο και στο χτίσιμό του.

2 Εικονογραφικό υλικό στο β. μ.

• **Πρώτη εικόνα** *Περιηλώνόμενοι μουσικοί*. Βλ. επόμενη ενότητα 4.

• **Δεύτερη και τρίτη εικόνα** *Το κεντρικό κλίτος της εκκλησίας του Αγίου Σερνέν και Ένα από τα κλίτη του καθεδρικού ναού της Αμιένης*. Στόχος είναι οι μαθητές να κατανοήσουν τα βασικά χαρακτηριστικά του ρομανικού και του γοτθικού ρυθμού. Τα τόξα, που αποτελούν δομικό στοιχείο διαφοροποίησης μεταξύ των δύο ναών, διαφέρουν τόσο ως προς την αρχιτεκτονική τους, την τεχνική σκοπιμότητα και την αισθητική τους. Στο ρομανικό ναό τα τόξα είναι ημικυκλικά, ενώ στο γοτθικό οξυκόρυφα και κεκλιμένα για την στήριξη και ισορροπία των μεγάλων όγκων.

• **Τέταρτη εικόνα** *Η κοίμηση της Θεοτόκου*. Γλυπτό από τον καθεδρικό ναό του Στρασβούργου (13^{ος} αι.). Παριστάνει το θάνατο της Παναγίας. Οι δώδεκα απόστολοι περιστοιχίζουν την κλίνη της, η Μαρία η Μαγδαληνή γονατίζει μπροστά της και ο Χριστός στο κέντρο δέχεται την ψυχή της. Ο καλλιτέχνης επιθυμεί να δώσει ανθρώπινη διάσταση στα πρόσωπα, σέβεται όμως τους κανόνες που δι-

νουν την αίσθηση του κλασικού προτύπου, όπως κομψότητα (ενδυμασία, πτυχώσεις) συστολή στην έκφραση των συναισθημάτων, αρμονία, ισορροπία. Οι κινήσεις είναι οι αρμόζουσες και τα συναισθήματα συγκρατημένα.

- **Πέμπτη εικόνα** *υαλογράφημα παραθύρου* από τον ίδιο ναό που απεικονίζει τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β.μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β.μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β.μ.

Πρώτη Ερώτηση: Ο εκπαιδευτικός θα δώσει τις απαραίτητες παιδαγωγικές κατευθύνσεις στους μαθητές. Οι μαθητές θα χρειασθεί να αντλήσουν και στοιχεία από τα θρησκευτικά τους. Να ληφθούν υπόψη τα εξής: Για την ανέγερση των ναών χρειάζονταν χρήματα που προέρχονταν από το πλεόνασμα του φεουδαρχικού συστήματος (βλ. αύξηση παραγωγής, νέες τεχνικές) που το καρπώνονταν σε μεγάλο βαθμό και οι αστοί. Για το ρόλο των πόλεων βλ. σχετικό παράθεμα στο βιβλίο του καθηγητή. Στοιχεία για την πνευματικότητα θα αναζητήσουν οι μαθητές στη (σχολιαστική) φιλοσοφία, στη σημασία του φωτός και του ουρανού. Όσον αφορά την τεχνική πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για τα ψηλότερα κτίρια πριν από τον 20ο αιώνα. (βλ. παραπάνω).

Ειδική Βιβλιογραφία: Βλ. Ενότητα 6 II 1-2.

1. Α. Χάουσερ, *Κοινωνική Ιστορία της τέχνης*, τ. 1-2, εκδ. Κρήτες, Αθήνα 1970.
2. E. Gombrich, *Ιστορία της τέχνης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

Κεφάλαιο Έκτο: Η Μεσαιωνική Ευρώπη

II. Η Διαμόρφωση της Δυτικής Ευρώπης κατά τα τέλη του Μεσαίωνα

Διδακτικές Ενότητες: 1-5

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(επιλέγετε τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: **Μεγάλος Χάρτης Δικαιωμάτων, Ανακωχή του Θεού**

2. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος (Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

		Σ	Λ
α.	Αιχμαλωσία της Αβινιόν ονομάστηκε ο περιορισμός του βασιλιά της Γαλλίας στην πόλη αυτή		
β.	Κατά τον 11ο αιώνα παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού της Ευρώπης		
γ.	Κατά το Μεσαίωνα ένα από τα μεγάλα προσκυνήματα της χριστιανοσύνης ήταν τα Ιεροσόλυμα		
δ.	Κύριο χαρακτηριστικό του ρομανικού ρυθμού είναι τα μεγάλα παράθυρα		

3. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
1. Παναγία των Παρισίων	α. εμπορική πόλη της Φλάνδρας
2. Μασσαλία	β. ιταλός θεολόγος
3. Δίαιτα	γ. είδος κοινοβουλίου
4. Πετράρχης	δ. ρομανικός ρυθμός
5. Θωμάς Ακινάτς	ε. πρόδρομος του ανθρωπισμού
	στ. εμπορική πόλη της Γαλλίας
	ζ. γοθτικός ρυθμός

4. Ποιοι παράγοντες συντέλεσαν στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής τον 11ο αιώνα;

5. Γιατί δημιουργήθηκε η έριδα τη περιβολής και με ποιο τρόπο τερματίστηκε;

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγεται τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να μελετήσετε το γράφημα *Τριζωνική καλλιέργεια* στη σελίδα. Να εξηγήσετε τι εννοούμε με τον όρο αυτό και πώς τρόπος αυτός καλλιέργειας συνέβαλε στη βελτίωση της γεωργικής παραγωγής.
2. Με αφετηρία το παραθέματα *Το πέρασμα του Αγίου Γοιθάρδου (βιβλίο μαθητή σελ. 103 και Οδηγίες για τους προσκυνητές* (πρόσθετο παράθεμα) να απαντήσετε στα εξής ερωτήματα να απαντήσετε στα εξής ερωτήματα:
 - Για ποιους λόγους οι άνθρωποι του μεσαίωνα ταξιδεύουν;
 - Ποιους κινδύνους αντιμετώπιζαν οι προσκυνητές;
3. Αξιοποιώντας τις ιστορικές σας γνώσεις και αφού μελετήσετε τις εικόνες *Η κοίμηση της Θεοτόκου και Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου* στις σελίδες, να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:
 - Ποια είναι τα χαρακτηριστικά το γοθτικού ρυθμού;
 - Σε τι διαφέρει από το ρομανικό ρυθμό ως προς: το μέγεθος, τα τόξα, την εικονογράφηση και τον κοινωνικό χαρακτήρα;
4. Με αφετηρία την εικόνα *Εργασίες στην ύπαιθρο* στη σελίδα 105 να απαντήσετε στα παρακάτω ερωτήματα:
 - Ποιες ασχολίες των χωρικών απεικονίζονται στην εικόνα;
 - Ποια ήταν η διατροφή των χωρικών;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (15ος –18ος αι.)

Ι. ΟΙ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Οι Ανακαλύψεις

Διδακτικοί στόχοι

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές το φαινόμενο των ανακαλύψεων των νέων χωρών
2. Να προσδιορίσουν και να εκτιμήσουν τις άμεσες και απώτερες συνέπειες που είχαν για την παγκόσμια ιστορία.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η χρήση χάρτη στο μάθημα της Ιστορίας είναι βέβαια αυτονόητη διδακτική ενέργεια, στην περίπτωση όμως των Ανακαλύψεων είναι εμφανές ότι αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα.

- Η **αφόρμηση** της διδασκαλίας μπορεί να γίνει από το παράθεμα *Τα πλούτη της Ιαπωνίας*.
- Ο **πρώτος στόχος** συνίσταται στο να γνωρίσουν και να κατανοήσουν το φαινόμενο των Ανακαλύψεων με άξονες αναφοράς τις επιμέρους ενότητες: τα κίνητρα, οι προϋποθέσεις, τα εξερευνητικά ταξίδια και η γέννηση ενός νέου Κόσμου.

Οι μαθητές είναι σε θέση να επισημάνουν τις τέσσερις κατηγορίες κινήτρων που ώθησαν (οικονομικά, πολιτικά, θρησκευτικά, επιστημονικά) στις ανακαλύψεις μελετώντας τα παραθέματα *Τα πλούτη της Ιαπωνίας* και *Οι στόχοι του Ερρίκου του Θαλασσοπόρου* (πρόσθετο παράθεμα).

Η συμβολή των τεχνικών εξελίξεων στον τομέα της ναυσιπλοΐας υπήρξε αποφασιστική. Χωρίς αυτές θα ήταν πολύ δύσκολες ή αδύνατες οι εξερευνήσεις και οι ανακαλύψεις νέων χωρών. Η συζήτηση μπορεί να αρχίσει με την επίδειξη σχετικών εικόνων και την επεξήγηση του λειτουργικού ρόλου των τεχνικών μέσων πλεύσης και προσανατολισμού.

Στη συνέχεια θα εξηγηθεί με συζήτηση και αξιοποιώντας το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό: γιατί η Ισπανία και η Πορτογαλία πρωτοστάτησαν στις Ανακαλύψεις, γιατί ακολούθησαν διαφορετικές κατευθύνσεις για την ανακάλυψη της Ασίας. Να τονισθεί ότι οι Ανακαλύψεις είχε πρωτίτως οικονομικά κίνητρα, γεγονός που καθόρισε τις ενέργειες των Πορτογάλων και των Ισπανών

- Ο **δεύτερος διδακτικός στόχος**, δηλ. ο προσδιορισμός και η εκτίμηση των άμεσων και απώτερων συνεπειών που είχαν οι Ανακαλύψεις, είναι πολύ σημαντικός και θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας (βλ. σχετικό υποστηρικτικό υλικό).

Πρόσθετα Παραθέματα

1. Οι στόχοι του Ερρίκου του Θαλασσοπόρου

Ήθελε να μάθει ποιες χώρες υπήρχαν πέρα από τα Κανάρια νησιά και από το ακρωτήριο Μπαγιατόρ. Ο **δεύτερος λόγος** ήταν ότι αν σ' αυτές τις χώρες βρίσκονταν χριστιανικοί πληθυσμοί ή κάποια λιμάνια που μπορούσαν να τα πλησιάσουν χωρίς κίνδυνο, θα μπορούσαν να φέρουν στο βασίλειο ποηλά και φθηνά προϊόντα. Ο **τρίτος λόγος** ήταν ότι θα έστελ्लη τους άνδρες του με σκοπό να πληροφορηθεί μέχρι πού έφθανε η δύναμη των απίστων. Ο **τέταρτος λόγος** υπήρξε ο εξής: θα ήθελε να μάθει αν σ' εκείνες τις περιοχές υπήρχαν μερικοί ηγεμόνες χριστιανοί αρκετά ισχυροί για να τον βοηθήσουν εναντίον των απίστων. Ο **πέμπτος λόγος** ήταν η μεγάλη του επιθυμία να συντελέσει στην ενίσχυση της χριστιανικής πίστης και να οδηγήσει στο χριστιανισμό όλες τις ψυχές που ήθελαν να σωθούν.

Gomes Eanes de Azurara, *Χρονικά της ανακάλυψης και κατάκτησης της Γουϊνέας*, 1543

2. Ο πρώτος περίπλους της γης από το Μαγγελάνο και τον Ελ Κάνο (1519-1521)

Ο Μαγγελάνος ξεκίνησε το 1519 από τη Σεβίλλη με πέντε πλοία με κατεύθυνση τη Νότια Αμερική. Αφού παρέπλευσε το νοτιότερο άκρο της Αμερικής, την Παταγονία, ανοίχθηκε στη Θάλασσα του Νότου, την οποία λόγω της ηρεμίας της ονόμασε Ειρηνικό Ωκεανό. Στη συνέχεια αντί να ακολουθήσει την πορεία προς τα *Νησιά των Μπαχαρικών*, στράφηκε προς το νησιωτικό σύμπλεγμα, που ονομάστηκε αργότερα Φιλιππίνες. Εκεί σκοτώθηκε από τους Ιθαγενείς το 1521, κατόρθωσε όμως ο συνεργάτης του Ελ Κάνο να γυρίσει μόλις με ένα πλοίο και δεκαοκτώ άνδρες στην Ισπανία τον ίδιο χρόνο, περνώντας από το ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- Το **πρώτο παράθεμα** *Τα πλούτη της Ιαπωνίας προέρχεται από Το Βιβλίο των Θαυμάτων* του Μάρκο Πόλο. Το βιβλίο αυτό, όπου ο Βενετός έμπορος αφηγείται με μυθιστορηματικό τρόπο τις αναμνήσεις του από το μακροχρόνιο (1271-1295) ταξίδι του στην Ασία, εξήπτε για αιώνες τη φαντασία για περιπέτεια και τον πόθο για πλουτισμό των Ευρωπαίων. Το συγκεκριμένο απόσπασμα δίνει μια εικόνα για τα πλούτη της Ανατολής. Οι δυσχέρειες και οι κίνδυνοι της μεταφοράς των αγαθών αυτών αποτελούν πρόκληση για τους επίδοξους εξερευνητές.

- Ο Χριστόφορος Κολόμβος έφτασε στα νησιά της Κεντρικής Αμερικής τον Οκτώβριο του 1492. Πιστεύοντας όμως στη σφαιρικότητα της γης νόμιζε ότι έφτασε στην Ασία και γι' αυτό στο απόσπασμα αυτό *Ο Χριστόφορος Κολόμβος πλέει προς την Κούβα από το Ημερολόγιο Καταστρώματος (δεύτερο παράθεμα)* ταυτίζει εσφαλμένα το νησί Κούβα με την Ιαπωνία.

- Το **τρίτο παράθεμα** προέρχεται από τη *Σύντομη αναφορά για την καταστροφή των Δυτικών Ινδιών* του επισκόπου Λας Κάζας (1474-1566). Στο απόσπασμα *Ο ειρηνικός χαρακτήρας των Ινδιάνων και η απάνθρωπη συμπεριφορά των κατακτητών* ο συγγραφέας περιγράφει με ρεαλιστικό τρόπο αφενός τον φιλειρηνικό χαρακτήρα των Ιθαγενών της Αμερικής και αφετέρου την απάνθρωπη συμπεριφορά των κατακτητών Ισπανών απέναντι σ' αυτούς.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- Το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** είναι απόσπασμα από τα *Χρονικά της ανακάλυψης και κατάκτησης της Γουϊνέας* (1543) του χρονογράφου των θαλασσοπόρων Gomes Eanes de Azurara, όπου καταγράφονται τα κίνητρα των Ανακαλύψεων. Ο καθηγητής μπορεί να αξιοποιήσει το κείμενο αυτό καλώντας τους μαθητές να τα επισημάνουν.

- Το **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** *Ο πρώτος περίπλους της γης από το Μαγγελάνο και τον Ελ Κάνο (1519-1521)* λειτουργεί ως συμπληρωματική πληροφορία για το κοσμοϊστορικό αυτό γεγονός

3. Εικονογραφικό υλικό στο β. μ

- Ο **χάρτης** *Οι Ευρωπαίοι ανακαλύπτουν τον κόσμο* στην αρχή του κεφαλαίου προσφέρεται για τη δημιουργία εποπτείας όσον αφορά το σύνολο των Ανακαλύψεων.

- Με αφετηρία την επίδειξη εικόνων (*πυξίδα, αστρολάβος, πορτολάνος, καραβέλα*) να εκτιμηθεί η συμβολή των νέων ναυτικών τεχνικών, της γεωγραφικής θέσης και των μεγάλων λιμανιών στις ανακαλύψεις. Ο **αστρολάβος** είναι όργανο προσδιορισμού του γεωγραφικού πλάτους με βάση την παρατήρηση των άστρων. Να σημειωθεί ότι ο **πορτολάνος** δεν είναι ένας απλός γεωγραφικός χάρτης: περιλαμβάνει όλα τα απαραίτητα στοιχεία για τους ναυτικούς, όπως τις ακτές και τα λιμάνια κάθε περιοχής, το γεωγραφικό μήκος και πλάτος. Ειδικότερα, όσον αφορά την **καραβέλα**, πρέπει να τονιστεί ότι διέθετε μεγάλη επιφάνεια πανιών με τριγωνικό και με τετράγωνο σχήμα που της επέτρεπαν να κάνει γρήγορους ελιγμούς, να αναπτύσσει μεγάλη ταχύτητα, να αξιοποιεί πλάγιους ή μεταβλητούς ανέμους και να προχωρεί ακόμα και όταν αυτοί είναι αντίθετοι.

- Η **εικόνα**: *Ο Κορτές (ένας από τους αρχηγούς των Ισπανών κατακτητών) με το στρατό του κατευθύνεται προς την πρωτεύουσα των Αζτέκων Τλαξκάλα (Μεξικό)* σε συνδυασμό με τα σχετικά παραθέματα τονίζει τον κατακτητικό χαρακτήρα της παρουσίας των Ισπανών στην Αμερική.

- Ο διδάσκων να δείξει στο χάρτη: *Οι Ευρωπαίοι ανακαλύπτουν τον κόσμο* το γεωγραφικό χώρο όπου έδρασαν οι Προκολομβιανοί πολιτισμοί.

- Η εισαγωγή *πολίτιμων μετέλλων αύξησε βέβαια τον πλούτο της Ισπανίας και άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ταυτόχρονα όμως είχε και αρνητικές συνέπειες, αφού προκάλεσε την υποτίμηση του νομίσματος και την αύξηση των τιμών. Χαρακτηριστικός είναι ο πίνακας **Η εξέλιξη των τιμών** στον οποίο φαίνεται καθαρά η ανοδική τάση της τιμής των αγαθών. Συγκεκριμένα, ο πίνακας αφορά βασικά είδη καρυκευμάτων και τη ζάχαρη, που έπρεπε πωλικά μετά τις ανακαλύψεις και το άνοιγμα των αγορών έπρεπε να πωλούνται φθηνότερα. Αντίθετα όμως οι τιμές τους αυξήθηκαν υπερβολικά και μάλιστα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, λόγω της υποτίμησης του νομίσματος..*

- Στο **χάρτη**: *Πορτογαλικές και ισπανικές αποικίες* φαίνεται η γραμμή διανομής (Συνθήκη της Τορτεζίλας 1494) των αποικιών μεταξύ Πορτογαλίας και Ισπανίας

- Ο **πίνακας**: *Η Ευρώπη κέντρο του παγκόσμιου εμπορίου* περιγράφει με παραστατικό τρόπο το χαρακτήρα των οικονομικών σχέσεων μεταξύ Ευρώπης και Νέου Κόσμου μετά τις Ανακαλύψεις.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού του β. μ.

- Η **πρώτη και η δεύτερη ερώτηση** αναφέρονται στα πλούτη της Ιαπωνίας, όπως τα περιγράφει ο Μάρκο Πόλο. Τα αναφερόμενα προϊόντα ήταν περιζήτητα και πανάκριβα στην Ευρώπη, γιατί αφενός οι ποσότητες που μπορούσαν να μεταφερθούν εκεί ήταν μικρές και αφετέρου το κόστος μεταφοράς τους ήταν πολύ μεγάλο λόγω της απόστασης και των κινδύνων. Ο Μάρκο Πόλο δεν πίστευε ότι ήταν δυνατό με τα μέσα της εποχής του να φθάσουν ποτέ τα αγαθά της Ανατολής στην Ευρώπη. Ωστόσο όμως κατά την περίοδο των Ανακαλύψεων τα δεδομένα δεν ήταν απαγορευτικά και οι σχετικές φράσεις του Μάρκο Πόλο λειτούργησαν ως πρόσκληση και πρόκληση.

- Για την **τρίτη και τέταρτη ερώτηση** (*Ο Χριστόφορος Κολόμβος πλέει προς την Κούβα*), βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό υποστηρικτικού υλικού.

- Η **πέμπτη ερώτηση** αναφέρεται στη δημογραφική φθορά του πληθυσμού της Κεντρικής Αμερικής. Βλ. Σχολιασμό υποστηρικτικού υλικού.

- Η **έκτη ερώτηση** αφορά την εξέλιξη των τιμών των καρυκευμάτων. Βλ. Σχολιασμό υποστηρικτικού υλικού.

- Οι **δύο τελευταίες ερωτήσεις** είναι ενσωματωμένες στον πίνακα: *Η Ευρώπη κέντρο του παγκόσμιου*

εμπορίου. Οι αντίστοιχες απαντήσεις συνάγονται εύκολα από τη μελέτη του πίνακα.

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας β.μ.

• **Πρώτη ερώτηση:** Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• **Δεύτερη ερώτηση:** Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του. Οι Ανακαλύψεις συνδέονται άμεσα με τη σφαιρικότητα της γης (γεωγραφία), με την εξέλιξη της τεχνολογίας (πυξίδα, αστρολάβος), της αστρονομίας και των μαθηματικών (πυξίδα, αστρολάβος) της φυσικής και της ναυπηγικής (καραβέλι).

Ειδική βιβλιογραφία

1. Βλ. Κεφ. 6. Ι, Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-4.
2. Βασ. Κρεμμυδάς, *Νεότερη Ιστορία, Ελληνική και Ευρωπαϊκή*, πέμπτη έκδοση, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990.
- Στα παραπάνω βιβλία γίνεται μεθοδική διαπραγμάτευση της ευρωπαϊκής Ιστορίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε.
3. R. Muchembled, *Les XVe et XVIe siecles*, Bréal, Paris 1995.
- Αφιερώνεται ειδικό κεφάλαιο για τις ανακαλύψεις.
4. P. Chaunu, *Conquete et exploitation des nouveaux mondes*, PUF, Paris 1991.
- Ο γνωστός ιστορικός πραγματεύεται με τρόπο εκτενή και συνθετικό την περίοδο των ανακαλύψεων.
5. V. Magalhaes Codinho, *La decouverte (XVe-XVle s.), une revolution des mentalites*, Autrement, Paris 1990.
- Ο συγγραφέας εξετάζει τη συμβολή των ανακαλύψεων στην αλλαγή του τρόπου σκέψης των Ευρωπαίων.
6. Valentino Pompiani, *Giornale di Bordo di Cristoforo Colombo (1492-93)*, Μιλάνο 1939.

2. Αναγέννηση και Ανθρωπισμός

• Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες. Η πρώτη θα περιλαμβάνει τις υποενότητες μέχρι και Η γέννηση του βιβλίου και η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού, και η δεύτερη το υπόλοιπο μέρος.

Διδακτικοί Στόχοι

1. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν οι μαθητές το κίνημα της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού
2. Να αντιληφθούν οι μαθητές ότι η τέχνη είναι συνυφασμένη με τις συνθήκες της εποχής
3. Να προσδιορίσουν τη σημασία του κινήματος για την Ευρώπη

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Η επεξεργασία του μαθήματος θα γίνει με βάση τις επιμέρους ενότητες και με συνεξέταση των τριών στόχων. Είναι αυτονόητο, βέβαια, ότι ο **τρίτος στόχος** θα επακολουθήσει των **δύο άλλων**, δηλ. αφού προηγηθεί η πληροφόρηση και κατανόηση. Στο τέλος θα γίνει μια συνολική εκτίμηση της σημασίας του κινήματος.

• Ο διδάσκων μπορεί να χρησιμοποιήσει ως **αφόρμηση** τον πίνακα *Η Αφροδίτη του Ουρμπίνο* σε συνδυασμό με το παράθεμα *Το κοσμοείδωλο της Αναγέννησης*. Κατά το Μεσαίωνα ο άνθρωπος ζούσε μέσα σε ένα ασφυκτικό κλοιό με κύρια χαρακτηριστικά το θεοκεντρισμό, τη συνεχή μέριμνα για

τη σωτηρία της ψυχής, την αποχή από τα επίγεια και από κάθε χαρά, την έλλειψη αισιόδοξης διάθεσης. Οι μαθητές μελετώντας τον πίνακα αυτό μπορούν εύκολα να διακρίνουν στοιχεία που δείχνουν την απελευθέρωση του ανθρώπου από τη μεσαιωνική κληρονομιά. Να σημειωθεί ότι βασικός ιδεολογικός άξονας της μεσαιωνικής σκέψης είναι η ιδέα της ματαιότητας. Αντίθετα, η ιδεολογία με την οποία είναι διαποτισμένη η Αναγέννηση εντοπίζεται ακριβώς στην απαίτησή της από αυτό το απαισιόδοξο αυτό κλίμα και στον ενστερνισμό της ιδέας της προόδου.

- Επιδίωξη του διδάσκοντος δεν είναι απλά να πληροφορηθούν οι μαθητές ορισμένα γεγονότα αλλά να εμβαθύνουν στους παράγοντες που προετοίμασαν την εκδήλωση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού, στα γνωρίσματα και στους βασικούς τομείς έκφρασης του κινήματος αυτού. Αυτό μπορεί να γίνει με την κατάλληλη αξιοποίηση του υποστηρικτικού υλικού. Όσον αφορά τις γενικότερες μεταβολές που συντελούνται στον ευρωπαϊκό χώρο και σηματοδοτούν τη μετάβαση από το Μεσαίωνα στους νέους χρόνους έχει ήδη γίνει λόγος στην εισαγωγή του κεφαλαίου (β.μ.) και στην προηγούμενη ενότητα (Ανακαλύψεις).

- Στη συνέχεια θα εξηγηθεί η στροφή προς τα κλασικά γράμματα και θα τονισθεί η σημασία του ανθρωπιστικού κινήματος καθώς και ο ρόλος των ανθρωπιστών (βλ. σχετικό υποστηρικτικό υλικό). Οι περιπλανήσεις του Έρασμου, του πρίγκιπα, όπως χαρακτηριστικά αποκλήθηκε, της **Πολιτείας των Γραμμάτων**, οριοθετούν τα σύνορα αυτού του πολιτισμικού χώρου: Ολλανδία, Γαλλία, Ιταλία, Αγγλία, Γερμανία, Ελβετία. Τα μέλη αυτής της Πολιτείας, οι ανθρωπιστές, ταξιδεύουν, αλληλογραφούν (βλ. *Επιστολή του Έρασμου στον Θωμά Μορ*), διδάσκουν, δημοσιεύουν και μάχονται για να διαδώσουν τις ιδέες τους.

Η συζήτηση για τα γνωρίσματα του **ανθρωπιστή** και του **οικουμενικού ανθρώπου** καθώς και για το ρόλο της αγωγής θα έχει επίκεντρο τα σχετικά παραθέματα. Να προσεχθούν ιδιαίτερα τα παραθέματα, όπου τονίζεται ο αποφασιστικός ρόλος της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση του ατόμου. Παράλληλα, να προβληθούν και να σχολιαστούν οι απόψεις του Έρασμου, κορυφαίου ανθρωπιστή και ελληνιστή: *σε κανέναν δεν υποχωρώ και οι άνθρωποι δεν γεννιούνται αλλά γίνονται*. Ο άνθρωπος της Αναγέννησης στηρίζεται στις δικές του δυνάμεις. Τα εφόδια και οι αρετές που διαθέτει είναι καρπός προσωπικού μόχθου, προσπάθειας και μάθησης και υπέρτατες αρχές της προόδου.

- Θα δοθεί έμφαση στη συμβολή των ελλήνων λογίων στην Αναγέννηση. Η παρουσία ελλήνων λογίων στη Δύση συνδέεται και με τη δραματική προσπάθεια του Βυζαντίου να αντιμετωπίσει τον οθωμανικό κίνδυνο. Ο Μανουήλ Χρυσολωράς, απεσταλμένος του βυζαντινού αυτοκράτορα για να ζητήσει βοήθεια εναντίον των Οθωμανών Τούρκων, βρισκόταν ήδη στη Βενετία από τα τέλη 14ου αι. Λίγο αργότερα έφθασαν στην Ιταλία και άλλες προσωπικότητες του ελληνικού πνεύματος για να λάβουν μέρος στη σύνοδο της Φεράρας - Φλωρεντίας (1438-1439) μαζί με τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο. Ανάμεσά τους ήταν ο Γεώργιος Σχολλάριος, ο μετέπειτα Πατριάρχης Γεννάδιος, ο Μάρκος ο Ευγενικός, ο επίσκοπος Νικαίας Βησσαρίων και ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων.

- Η συζήτηση για τη διάδοση της Αναγέννησης και του ανθρωπισμού πρέπει να έχει σημείο αναφοράς το σχετικό χάρτη *Η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού*, όπου οι μαθητές θα εντοπίσουν αρχικά τις πρώτα κέντρα της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού και στη συνέχεια θα παρακολουθήσουν τις κατευθύνσεις και τους τόπους διασποράς. Έτσι, είναι εύκολο να διαπιστώσουν ότι το κίνημα έλαβε ευρωπαϊκό χαρακτήρα.

Ακολούθως η συζήτηση θα επικεντρωθεί στα εξής σημεία:

- Στο κοσμοϊστορικό γεγονός της ανακάλυψης της τυπογραφίας και στο ρόλο της στη διάδοση του πνεύματος της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού (εικόνα: *Τυπογραφείο*).
- Η απουσία των μαζών από τα διαδραματιζόμενα

Η μύηση στο κίνημα της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού περιορίστηκε στις πόλεις. Ο ήλιος

της υπαίθρου εξακολουθούσε να βρίσκεται μακριά από τις εξελίξεις. Η πνευματική πρόοδος των μαζών θα ακολουθηθεί αργή πορεία μέχρι τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, οπότε θα υπάρξει μια ευρύτερη αφύπνιση.

- Την περίοδο αυτή οι εθνικές γλώσσες έχουν φθάσει σε υψηλό βαθμό εκφραστικής επάρκειας. Ο διδάσκων μπορεί να διαβάσει στους μαθητές χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τους αναφερόμενους συγγραφείς. Βλ. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Λυκείου (Θερβάντες, Μονταίν, Μολιέρος, Σαίξπηρ), σ. 368 κ.ε.

- Αν και κατά την περίοδο αυτή δε γεννάται μια έντονη επιστημονική κίνηση, η πρόοδος που συντελείται στις επιστήμες είναι σημαντική. Ωστόσο, δε σηματοδοτεί τη γέννηση του νεότερου επιστημονικού πνεύματος. Αυτό είναι έργο του 17^{ου} αιώνα.

- Απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στην επεξεργασία της ενότητας που αφορά την τέχνη. Ο στόχος δεν είναι απλώς οι μαθητές να γνωρίσουν τους καλλιτέχνες, αλλά να κατανοήσουν την τεχντροπία και το περιεχόμενο των έργων τους και να το εντάξουν στο γενικότερο πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής. Για το λόγο αυτό επιβάλλεται η κινητοποίηση από το διδάσκοντα της αυτενέργειας των μαθητών κατά τη διαδικασία *ανάγνωσης* των εικόνων, ώστε να προσλάβουν βιωματικά το περιεχόμενο και το μήνυμα της τέχνης (βλ. σχετικά στην εισαγωγή του βιβλίου αυτού ερωτήσεις στις ηεζάντες και το σχολιασμό των εικόνων παρακάτω). Να επισημανθεί η διαφορά τεχντροπίας των ζωγράφων των Κάτω Χωρών από τους Ιταλούς: οι Ιταλοί έχουν ροπή προς την εξιδανίκευση, ενώ οι Ολλανδοί και οι Φλαμανδοί είναι ρεαλιστές και περισσότερο πρωτότυποι.

Πρόσθετα παραθέματα

1. Η μórφωση, ένας λαμπρός ήλιος που ανατέλλει

Ω καιροί, Ω επιστήμες! Είναι μια απόλαυση ζωής. Πρέπει να παραμεριστούν και να εκδιωχθούν μακριά, όσοι στέκονται εμπόδιο στη μórφωση, όπως το μαύρο σύννεφο στο λαμπρό ήλιο που ανατέλλει. Οι καλές τέχνες και οι επιστήμες πρέπει να αναβιώσουν. Η μórφωση πρέπει να κυριαρχήσει. Η βραβρότητα πρέπει να εκδιωχθεί και πέρα από τις ερήμους.

Επιστολή του Ulrich Hutten προς τον Pirkheimer (1518) στο: *Geschichtliche Quellenhefte mit Überblick*, αρ. 4-5, 23.

2. Ο ιδανικός τύπος ανθρώπου της Αναγέννησης (Σύμφωνα με κείμενα της εποχής)

- Είναι ευγενής, πνευματώδης, ευφυής, χαριτωμένος, μετρημένος, σοβαρός, ανθρώπινος δίκαιος αλλά και δυνατός, φοβερός, όταν πρέπει.
- Γνωρίζει ελληνικά, λατινικά, αραβικά και άλλες γλώσσες
- Ασχολείται με τη λογοτεχνία, τις επιστήμες και τις καλές τέχνες
- Αθλείται, έχει σωματική δύναμη, είναι ικανός πολεμιστής, μαχητικός, διακατέχεται από το αίσημα της αλληλεγγύης.

3. Οι αρχές της νεότερης αστρονομίας

Μετά από μακρές έρευνες είμαι πεπεισμένος: ότι ο ήλιος μένει σταθερός, περιστοιχιζόμενος από πλανήτες που περιστρέφονται γύρω του και αυτός είναι το κέντρο και η πηγή φωτός· η γη είναι ένας πλανήτης που υπόκειται σε διττή κίνηση· ότι η ημερήσια και η ετήσια κίνησή του καθώς και η περιοδική επάνοδος των εποχών είναι το αποτέλεσμα της περιστροφής της Γης γύρω από τον άξονά της και από την περιοδική κίνησή της γύρω από τον ήλιο.

Από το έργο του Νικόλαου Κοπέρνικου, *Για τις κινήσεις των ουρανίων σωμάτων*, 1543

4. Λεονάρντο ντα Βίντσι: ο εφευρέτης

Επιστολή του Λεονάρντο ντα Βίντσι στο δούκα του Μιλάνου Φραγκίσκο Σφόρτσα, 1482

Εκθαμπρότατε Κύριε,
[...]απευθύνομαι στην Εξοχότητά Σας, για να σας αποκαλύψω τα μυστικά μου και να σας προ-
τείνω να υλοποιήσετε αυτά που θα αναφέρω με συντομία αμέσως παρακάτω:

- Έχω επινοήσει ένα μοντέλο γεφυρών πολλή ελαφριών και στερεών, που μπορούν εύκολα να μεταφερθούν.
- Μπορώ να κατασκευάσω κλειστά άρματα, ασφαλή και απρόσβλητα, που θα μπορούν να δι-
εισδύουν με τα πυροβόλα τους στις γραμμές των εχθρών [...]
- Σε περιόδους ειρήνης μπορώ να ικανοποιήσω κάθε ανάγκη για σχεδιασμό οικοδομημάτων
δημόσιων ή ιδιωτικών, έργων μεταφοράς νερού[...]

Λεονάρντο ντα Βίντσι, Σημειωματάρια

5. Η επιστημονική έρευνα

Χωρίς το πείραμα, δεν υπάρχει βεβαιότητα. Πριν από τη διατύπωση ενός γενικού κανόνα, πρέ-
πει να επαναληφθεί το πείραμα δύο ή τρεις φορές, για να διαπιστωθεί ότι τα αποτελέσματα είναι
τα ίδια. Καμιά ανθρώπινη έρευνα δεν μπορεί να είναι αληθινή επιστήμη, αν δεν αποδεικνύεται μα-
θηματικά.

Λεονάρντο ντα Βίντσι, Σημειωματάρια.

6. Τι είναι η προοπτική

Υπάρχουν τρία είδη προοπτικής. Το πρώτο, σχετικό με τους παράγοντες της οπτικής σμίκρυν-
σης των αντικειμένων, ή, όπως την ονομάζουν, την προοδευτική οπτική σμίκρυνση των αντικειμέ-
νων καθώς απομακρύνονται από την όρασή μας. Το δεύτερο είναι τρόπος με τον οποίο τα χρώ-
ματα των αντικειμένων ξεθωριάζουν, καθώς απομακρύνονται από την όρασή μας. Το τρίτο και τε-
λευταίο συνίσταται στο να προσδιορίσουμε πόση πρέπει να είναι η οπτική σμίκρυνση των αντικει-
μένων, καθώς απομακρύνονται από την όρασή μας.

Λεονάρντο ντα Βίντσι, Σημειωματάρια.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

- Το **πρώτο παράθεμα** *Το κοσμοείδωλο της Αναγέννησης* είναι απόσπασμα από κείμενο του αν-
θρωπιστή **Chianozzo Manetti**. Εκφράζει δύο βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου της Αναγέν-
νησης: είναι θρησκευόμενος και πιστεύει στην πρόοδο του ανθρώπου.

- Το **δεύτερο παράθεμα** *Η σάτιρα εναντίον* αποτελεί απόσπασμα από την επιστολή (Ρότερνταμ-Ολλ-
λανδία, 9 Ιουνίου 1508) του Έρασμου προς τον φίλο του και συναγωνιστή **Θωμά Μορ**, στον οποίο
αφιερώνει και αποστέλλει το χειρόγραφο του έργου του *Μωρίας Εγκώμιον*. Η επιστολή αυτή προ-
τάσσεται του τυπωμένου έργου που εκδόθηκε τον επόμενο χρόνο (1509). Στο βιβλίο του αυτό ο
Έρασμος επικρίνει με καυστικό τρόπο και σατιρική διάθεση τις δεισιδαιμονίες, τη σχολαστικότητα
και τις καταχρήσεις της Εκκλησίας.

- Το **τρίτο παράθεμα** αποτελεί απόσπασμα από τον *Πανταγκρουέη* του Φρ. Ραμπελαί. Εδώ Γαρ-
γαντούας (φανταστικό πρόσωπο) εκθέτει στο γιο του Πανταγκρουέη τις ευκαιρίες ποιητικής μόρ-
φωσης, σύμφωνα με τα ανθρωπιστικά πρότυπα, που έχει η νέα γενιά. Το κείμενο αποπνέει δυνα-
μικότητα, αισιοδοξία και αγάπη για την ειρήνη. Μάλιστα, ο ενθουσιασμός του φθάνει στα όρια της
υπερβολής. Οι μαθητές θα κληθούν να εντοπίσουν τα στοιχεία αυτά με συζήτηση.

- Το **τέταρτο παράθεμα** *Ο ανθρωπιστής δάσκαλος και η νέα αγωγή* αναφέρεται στο πρόγραμμα δι-
δασκαλίας και στη μεθοδολογία του ανθρωπιστή δασκάλου Βιτορίνο ντα Φέλιτρε. Από το απόσπασμα

αυτό αντλούμε πληροφορίες για τις νέα αντίληψη για την αγωγή καθώς για την αξιοποίηση της γνώσης.

- Το **πέμπτο παράθεμα** *Ο σκούφος με το κερί* είναι μικρό απόσπασμα από τη βιογραφία του Μιχαήλ Άγγελου που έγραψε ο Βασάρι (ζωγράφος και αρχιτέκτονας της Αναγέννησης).

2. Πρόσθετα παραθέματα

- Στο **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** *Η μόρφωση, ένας λαμπρός ήλιος που ανατέλλει* αποτελεί απόσπασμα επιστολής του ανθρωπιστή και μεταρρυθμιστή Ulrich Hutten. Ο ενθουσιασμός του συγγραφέα για τη νέα εποχή, την Αναγέννηση, είναι εμφανής. Να προσεχθεί ιδιαίτερα ο τρόπος με τον οποίο τονίζεται η σημασία της μόρφωσης. Να τεθούν στους μαθητές τα ερωτήματα: Ποια χρονική περίοδο παρομοιάζει ο συγγραφέας με μαύρο σύννεφο; Ποιες φράσεις δείχνουν τον ενθουσιασμό του για τη νέα εποχή;

- Ο μαθητής μελετώντας το **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** μπορεί να αποκτήσει μια εικόνα για τα Σχολικά Προγράμματα της εποχής της Αναγέννησης. Με επίκεντρο αυτό το πρόγραμμα μπορεί να οργανωθεί η συζήτηση σχετικά με τα μαθήματα και τους στόχους της ανθρωπιστικής αγωγής. Η διαπίστωση ότι στο πρόγραμμα αυτό έχουν προτεραιότητα τα λατινικά, ακολουθούν τα ελληνικά, τα γερμανικά (νέα γλώσσα, εθνική γλώσσα), μαθηματικά, μουσική, πρέπει να γίνει αντικείμενο συζήτησης. Μπορούν να τεθούν τα εξής ερωτήματα: Ποια θέση κατέχουν στο πρόγραμμα τα λατινικά και ελληνικά; Γιατί; Απαριθμήστε τις επιστήμες που θα διδαχθεί ο μαθητής κατά τη διάρκεια των σπουδών του. Ποιοι είναι οι στόχοι της εκπαίδευσης αυτής; Όταν ο μαθητής τελειώσει τις σπουδές του θα θεωρείται καθολικός άνθρωπος; (Βλ. επόμενο παράθεμα)

- Στο **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** αναφέρονται τα κυριότερα γνωρίσματα (πνευματικά, ψυχικά και σωματικά) του οικουμενικού ανθρώπου. Οι μαθητές είναι εύκολο να διαπιστώσουν το εύρος των γνώσεων και δραστηριοτήτων που πρέπει να έχει κάθε άνθρωπος για να χαρακτηρίζεται **οικουμενικός** σύμφωνα με τους ανθρωπιστές. Για καλύτερη αξιοποίηση να κληθούν οι μαθητές να ταξινομήσουν τις γνώσεις που πρέπει έχει ένας καθολικός άνθρωπος σύμφωνα με το κείμενο.

- Το **τρίτο πρόσθετο παράθεμα** αναφέρεται στην ηλιοκεντρική θεωρία του Κοπέρνικου. Ο Γαλιλαίος ολόκληρωσε τη θεωρία του Κοπέρνικου και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι πλανήτες στρέφονται γύρω από τον ήλιο. Το 1616 η Ιερά Εξέταση καταδίκασε τον Γαλιλαίο, ο οποίος μπροστά στον κίνδυνο να καεί στην πυρά αναγκάστηκε να αποκηρύξει τη θεωρία του.

- Τα επόμενα **τρία πρόσθετα παραθέματα (τέταρτο, πέμπτο και έκτο)** επιβεβαιώνουν το χαρακτηρισμό του Λεονάρντο ντα Βίντσι ως του ιδανικού – καθολικού ανθρώπου της Αναγέννησης.

3. Εικονογραφικό υλικό στο β. μ.

- **Πρώτη εικόνα** *Τυπογραφείο*. Με αφορμή την εικόνα αυτή θα συζητηθεί η σημασία της εφεύρεσης της τυπογραφίας.

- Οι μαθητές θα κληθούν με ερωτήσεις, βασισμένες στο υπόμνημα του *χάρτη Η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού*, να επισημάνουν τα στοιχεία που αφορούν τις εστίες και τη διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην τυπογραφία. Με τον τρόπο αυτό η διδασκαλία οδηγεί στη δημιουργία των απαραίτητων εποπτειών.

- Η **δεύτερη εικόνα** *Η Αφροδίτη του Ουρμπίνο*, αποτελεί αντιπροσωπευτικό έργο του αναγεννησιακού πνεύματος: γυμνό, αποθέωση της γυναικείας ομορφιάς, σύνδεση του ανθρώπου με τη φύση-περιβάλλον, μυθολογικό θέμα, επίδραση κλασικού προτύπου. Το θέμα του πίνακα είναι, βέβαια, μυθολογικό, προβάλλεται όμως το γυμνό μέσα από ένα καθημερινό σκηνικό: δύο υπηρέτριες που βγάζουν ρούχα από ένα σεντούκι, ένα κουλουριασμένο σκυλί και φυτά που προβάλλονται στο νυχτωμένο ουρανό. Οι λεπτομέρειες αυτές και η στοχαστική μορφή της Αφροδίτης, που κρατά μία ανθοδέσμη, δημιουργούν μια ζεστή και ποιητική ατμόσφαιρα.

• Η τεχνική της διαβάθμισης εφαρμόζεται αριστοτεχνικά από τον Λεονάρντο ντα Βίντσι στη Μόνα Λίζα (τρίτη εικόνα). Πράγματι, η αίσθηση μιας ελαφριάς ομίχλης, που είναι διάχυτη στον πίνακα, δημιουργεί ένα παιχνιδίσμα του φωτός και προκαλεί μια εντύπωση γλυκύτητας, ποίησης και μυστηρίου. Για τον πίνακα της Μόνα Λίζα αποκαλυπτική είναι η περιγραφή του ιστορικού της Τέχνης, Γκόμπριτς: *Αυτό που μας εντυπωσιάζει αμέσως είναι η ζωντάνια της Μόνα Λίζα. Μοιάζει πράγματι σαν να μας κοιτάζει και να έχει δική της γνώμη. Σαν ζωντανό πλάσμα, φαίνεται κι αυτή να αλληλάζει μπροστά στα μάτια μας και να μοιάζει διαφορετική όποτε τη ξαναβλέπουμε. Ακόμη και σε φωτογραφίες του πίνακα έχουμε αυτή τη ν περιέργη αίσθηση, αλλά στο πρωτότυπο στο Μουσείο του Λούβρου, το έργο είναι σχεδόν απόκοσμο. Κάποτε η Μόνα Λίζα φαίνεται να μας κοροϊδεύει και κάποτε διακρίνουμε κατι σαν θλίψη στο χαμόγελο της [...] όποτε μας κοιτάζει η Μόνα Λίζα δεν είμαστε ποτέ σίγουροι για τη διάθεσή της. Η έκφρασή της μας διαφεύγει πάντα [...].*

Ε. Η. Γκόμπριτς, *Ιστορία της Τέχνης*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σ. 227-228.

• Στην τέταρτη εικόνα Η δημιουργία του Αδάμ διακρίνουμε συγχρόνως όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τέχνης του Μιχαήλ Άγγελου: ανάγλυφη αναπαράσταση του σκηνικού (γλήπτης), αριστουργηματική δόμηση του όλου σκηνικού και τοποθέτηση των προσώπων στο χώρο (αρχιτέκτονας), φαντασία, εκφραστικότητα, ευαισθησία (ποιητής), σύνθεση όλων των προηγούμενων σε ενιαίο σύνολο (ζωγράφος). Επιπλέον η κίνηση, το μέτρο, η ισορροπία, το γυμνό ανθρώπινο σώμα, η προοπτική, το θρησκευτικό θέμα αποτελούν έξοχο συνδυασμό της αρχαίας ελληνικής τέχνης και των αναγεννησιακών στοιχείων. Ο Γκόμπριτς επισημαίνει χαρακτηριστικά: *Ο τρόπος με τον οποίο ο Μιχαήλ Άγγελος κατόρθωσε να κάνει το άγγιγμα του θείκου χεριού κέντρο και οπτική εστία της εικόνας και το πώς μας έδωσε να καταλάβουμε την έννοια της παντοδυναμίας με την άνεση και της δύναμη της χειρονομίας της δημιουργίας είναι ένα από τα μεγαλύτερα θαύματα στην τέχνη.*

Ε. Η. Γκόμπριτς, *Ιστορία της Τέχνης*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σ. 234.

• Στην πέμπτη εικόνα Ο γάμος της Παρθένου είναι εμφανή τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τέχνης του Ραφαήλ: το ανθρώπινο στοιχείο, η ευγένεια, το πνεύμα-θρησκευτικότητα (το όλο σκηνικό του γάμου και η στάση των προσώπων). Η αισθητική της προοπτικής, που είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των ζωγράφων της Αναγέννησης, εφαρμόζεται εδώ με αριστοτεχνικό τρόπο.

• Η Ταφή του κόμπος Οργκάθ (έκτη εικόνα) φιλοτεχνήθηκε από τον Γκρέκο στο Τολέδο το 1586. Η σύνθεση χωρίζεται σε δύο ζώνες: κάτω γήινα και πάνω ουράνια δρώμενα. Οι φιγούρες έχουν τη χαρακτηριστική, για την τεχνοτροπία του καλλιτέχνη, επιμήκυνση του σώματος χωρίς στοιχεία επιτήδευσης και ωραιοποίησης, αφού η τέχνη του Ελ Γκρέκο είναι διαποτισμένη από το θρησκευτικό συναίσθημα, την πνευματικότητα και την ένταση (κληρονομιά από την ασκητική βυζαντινή τέχνη της Κρήτης). Ωστόσο, τα πρόσωπα των έργων του δεν είναι άμοιρα συναισθηματικής φόρτισης και ανθρώπινης ζεστασιάς. Να προσεχθούν οι αντιθέσεις που προκαλούνται με τους χρωματισμούς, ι-δαιτέρα όμως με τη χρήση του φωτός και της σκιάς.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β.μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Αποτελεί ευκαιρία για προβληματισμό πάνω σε ένα επίκαιρο θέμα, ο οποίος μπορεί να αρχίσει με μια ιστορική αναδρομή από την αρχαιότητα. Να συζητηθούν οι ποικίλες όψεις του φαινομένου: λογοτέχνης-καλλιτέχνης, κοινό, ο ρόλος του οργανωμένου κράτους και των κορηγών, οικονομικά συμφέροντα, πολιτιστικό επίπεδο, ποιότητα του παραγόμενου έργου, κ.ά.

• **Δεύτερη Ερώτηση:** Ο εκπαιδευτικός θα βοηθήσει τους μαθητές να προετοιμάσουν τη σχετική συζήτηση.

• **Σχέδιο Εργασίας:** Οι μαθητές θα αναζητήσουν και θα παρουσιάσουν πληροφοριακά στοιχεία για τη ζωή και το έργο καλλιτεχνών, λογοτεχνών και επιστημόνων τη επιλογής τους. Βλ. Εισαγωγή και επεξεργασία προηγούμενων σχεδίων.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Βλ. Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-2.
2. Κ. Γιαννακόπουλος, *Βυζάντιο και Δύση, Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στο Μεσαίωνα και στην Ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, μετ. Ε. Βαρουζάκη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985.
3. André Chastel, *Italie et Byzance*, Éditions des Fallois, Paris 1999.
- Απαραίτητα βοηθήματα για την κατανόηση της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης.
4. Ν. G. Wilson, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση, Ελληνικές Σπουδές κατά την Ιταλική Αναγέννηση*, μετ. Φ. Πρεβεδούρου – Γεωργίνη, εκδ. Νέα Σύνορα -Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1994.
- Χρήσιμο βοήθημα για την περίοδο της Αναγέννησης και τη συμβολή των Ελλήνων λόγιων σ' αυτήν.
5. Α. G. Debus, *Άνθρωπος και φύση στην Αναγέννηση*, μετ. Τ. Τσιαντούλιας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
- Ανιχνεύονται οι ποικίλες επιδράσεις του Ανθρωπισμού στις επιστήμες.
8. Μ. Λαμπράκη – Πλάκα, *Οι πραγματείες περί ζωγραφικής Αλμπέρτι και Λεονάρντο*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1988.
- Σημαντικές πληροφορίες από δύο καλλιτέχνες και θεωρητικούς της Αναγέννησης για την τέχνη της εποχής τους.
9. Mandatori – Φυτράκη, *Μουσεία του Κόσμου*, Αθήνα 1969.
10. Fabbri – Μέλισσα, *Οι μεγάλοι ζωγράφοι*, Αθήνα 1971.
- Εισαγωγή, Βιογραφικά και πληροφορίες για τους καλλιτέχνες, πλούσιο εικονογραφικό υλικό.
11. Α. Χάουζερ, *Κοινωνική Ιστορία της Τέχνης*, μετ. Τ. Κονδύλης, εκδ. Κάλβος, 1970.
- Κοινωνιολογική οπτική και ένταξη της τέχνης στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον.
12. Giorgio Vasari, *Καλλιτέχνες της Αναγέννησης, εισαγωγή – μετάφραση - σχόλια* Στ. Λυδάκης, εκδ. Κανάκης, 1995.
- Πληροφορίες από τον Vasari, ζωγράφο και αρχιτέκτονα της Αναγέννησης, για τους καλλιτέχνες της εποχής του.
13. Β. Βίντελμαντ – Χ. Χάιμσοεθ, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, μετ. Νίκος Σκουτερόπουλος, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, τ. Α-Β, Αθήνα 1986.
14. Ν. Μακιαβέλλι, *Ο Ηγεμόνας*, μετ. Ν. Καζαντζάκης, Γαλαξίας 1971.
15. Μισέλ ντε Μονταίν, *Δοκίμια, μετάφραση – εισαγωγή – σημειώσεις* Φ. Δ. Δρακονταειδής, Εστία, 1983.

3. Η θρησκευτική Μεταρρύθμιση

Διδακτικοί στόχοι

1. Να προσδιορίσουν τα αίτια της Θρησκευτικής Μεταρρύθμισης και τη συμβολή του ανθρωπιστικού κινήματος στην εκδήλωσή της.
2. Να πληροφορηθούν για περιεχόμενό της, τους κυριότερους εκπροσώπους της και τη διάδοσή της.
3. Να γνωρίσουν την αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας στο κίνημα της Μεταρρύθμισης.
4. Να εκτιμήσουν τις άμεσες και τις μακροπρόθεσμες συνέπειές της για την ευρωπαϊκή ιστορία.

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

Η ενότητα αυτή είναι σημαντική για τη διαμόρφωση του θρησκευτικού χάρτη της Ευρώπης και για τις εξελίξεις που θα επακολουθήσουν.

- Ως **αφόρμηση** θα χρησιμοποιηθούν το παράθεμα *Η ηθική παρακμή του κλήρου* του Έρασμου και ο πίνακας *Το πλοίο των τρελών*. Με το παράθεμα οι μαθητές εισάγονται στην ηθική κρίση στην οποία βρίσκεται η Καθολική Εκκλησία, ενώ με τον πίνακα κατανοούν την κατάσταση σύγχυσης στην οποία βρίσκονται οι χριστιανοί.

- Με την **αφόρμηση** ο διδάσκων έχει ήδη αρχίσει τη συζήτηση του **πρώτου διδακτικού στόχου**. Για τη σφαιρική επεξεργασία του ζητήματος της κρίσης στην Καθολική Εκκλησία και την εγκατάλειψη των χριστιανών στην τύχη τους θα αξιοποιηθεί και το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** (*Το πνευματικό και ψυχολογικό πρόβλημα στα τέλη του Μεσαίωνα*). Η συζήτηση για το ρόλο των ανθρωπιστών θα γίνει με την ανάκληση της προηγούμενης σχετικής γνώσης (βλ. Αναγέννηση και Ανθρωπισμό)

- Ο **δεύτερος στόχος** θα συζητηθεί με επίκεντρο το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό στο β. μ και στο β. κ. (*Η ρήξη με την Καθολική Εκκλησία, Βασική θέση της διδασκαλίας του Λουθήρου, Το εσωτερικό ενός καθολικού ναού, Το εσωτερικό ενός καθολικού ναού, Δόγμα και Λατρεία Καθολικών και Προτεσταντών, Να προσέξουν οι χριστιανοί, Ιωάννης Καλθίνος*). Η έμφαση θα δοθεί στη μεταρρυθμιστική κίνηση του Λουθήρου στη Γερμανία και ακολούθως θα γίνει αναφορά στις παραλληλαγές του Προτεσταντισμού.

- Με αφετηρία την εχθρική στάση του αυτοκράτορα της Γερμανίας και του βασιλιά της Γαλλίας, θα αρχίσει η συζήτηση για τις αντιδράσεις της Καθολικής Εκκλησίας (**τρίτος διδακτικός στόχος**). Σημείο αναφοράς είναι τα σχετικά παραθέματα (*Τα μέτρα της Καθολικής Εκκλησίας κατά της Μεταρρύθμισης*), που πρέπει να σχολιαστούν και να ερμηνευθούν.

- Όσον αφορά τον **τέταρτο διδακτικό στόχο**, ο μαθητής θα κατανοήσει και θα εμπεδώσει καλύτερα τις συνέπειες της Μεταρρύθμισης, αν με αφετηρία το σχετικό χάρτη προβληματιστούν και καταλήξουν σε συμπεράσματα σχετικά με το τέλος της πνευματικής ενότητας της Ευρώπης ως απόρροιας της Μεταρρύθμισης και τις επιδράσεις του μεταρρυθμιστικού κινήματος στην κοινωνία και στο άτομο.

Πρόσθετα παραθέματα

1. Το πνευματικό και ψυχολογικό πρόβλημα στα τέλη του Μεσαίωνα

Οι τελευταίες εκδηλώσεις της γοθικής εποχής κυριαρχούνται, η μια πίσω από την άλλη και με μια αδιάκοπη κίνηση, από την έμμονη σκέψη του θανάτου και της τρέλας [...] Είναι τα λαϊκά νανηγύρια γύρω από θεάματα που δίνονταν από συλλόγους των τρελών, όπως το Γαλιζιο Καράβι στη Φλάνδρα. Είναι όλη η εικονογραφία που πιάνει από το *Πλοίο των Τρελών* του Bosch ως τον Breughel και την τρελή Μαργκό. Είναι επίσης τα λόγια κείμενα, τα έργα της φιλοσοφίας και της ηθολογικής κριτικής, όπως η *Stultifera Navis* του Brandt ή το *Μωρίας Εγκώμιον* του Έρασμου [...] Ουσιαστικά η τρέλα δοκιμάζεται στην ελεύθερή της κατάσταση. Κυκλοφορεί, αποτελεί μέρος του κοινού σκνι-

κού και της κοινής γλώσσας, είναι για τον καθένα μια καθημερινή εμπειρία, που πιο πολύ γευόσαστε να την εξυμνήσουν παρά να την δαμάσουν [...].

Από την Ιστορία της Τρέλλας του Μισέλ Φουκώ, στο Εράσμου Μωρίας Εγκώμιον, μετάφραση Στρατή Τσίρκα, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 1970, σ. 22,23.

2. Ιωάννης Καθβίνος (1509-1564)

Γεννήθηκε στη Γαλλία, σπούδασε νομικά, φιλοσοφία και θεολογία. Το 1528 αναγορεύθηκε διδάκτορας και από το 1531 στράφηκε προς τη Μεταρρύθμιση. Αναγκάστηκε όμως λόγω των ιδεών του να εγκαταλείψει το Παρίσι και να μεταβεί στη Βασιλεία της Ελβετίας και στη συνέχεια να εγκατασταθεί στη Γενεύη (1537), η οποία έγινε το επίκεντρο του Καθβινισμού. Το έργο του « Χριστιανική Διδασκαλία» (1536) αποτελεί την πληρέστερη έκφραση του Καθβινισμού.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

- Το **πρώτο παράθεμα** είναι απόσπασμα από το έργο *Μωρίας Εγκώμιον* του Εράσμου, όπου ο συγγραφέας μέμφεται τον ανώτερο κληρικό για πλήρη αποξένωσή του από την αποστολή του. Παράλληλα, προσδιορίζει τις αρετές και τις υποχρεώσεις που πρέπει να έχουν οι εκκλησιαστικοί άρχοντες για να είναι αντάξιοι της θέσης και της αποστολής τους.

- Με βάση το **δεύτερο παράθεμα** *Ηρήξη με την Καθολική Εκκλησία* οι μαθητές θα επισημάνουν το βασικό σημείο διαφωνίας του Λουθήρου με την Καθολική Εκκλησία. Ο Λουθέρος έρχεται σε ευθεία ρήξη με τον πάπα, γιατί καταδικάζει την πρακτική των συγχωροχαρτιών και υποστηρίζει ότι αρκεί μόνο η ειλικρινής μετάνοια για την άφεση των αμαρτιών. Στο πλαίσιο της συζήτησης πρέπει να μνημονευθεί ότι πάπας Λέων Ι΄ προκειμένου, το 1515, να συγκεντρώσει χρήματα για την αποπεράτωση του ναού του αγίου Πέτρου στη Ρώμη, έδωσε την άδεια για μαζική έκδοση και πώληση εγγράφων άφεσης αμαρτιών. Ο προκλητικός τρόπος διάθεσης των εγγράφων αυτών από τον μοναχό Τέντζελ και η διακήρυξή του ότι *μόλις ακουστεί ο ήχος από τα χρήματα που πληρώνονται για το συγχωροχάρτι, οι ψυχές μεταπηδούν από το καθαρτήριο στον παράδεισο*, προκάλεσε την αγανάκτηση του Λουθήρου.

- Το **τρίτο παράθεμα** αναφέρεται στη Βασική Θέση της διδασκαλίας του Λουθήρου και το **τέταρτο** περιλαμβάνει *Τα μέτρα της Καθολικής Εκκλησίας κατά της Μεταρρύθμισης*.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- Το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** αναφέρεται στο πνευματικό και ψυχολογικό πρόβλημα στα τέλη του Μεσαίωνα. *Η περίοδος της Αναγέννησης είναι μεταβατική και οι άνθρωποι, όταν αντιμετωπίζουν νέες καταστάσεις, άγνωστες σ' αυτούς, αισθάνονται φόβο και αγωνία για το μέλλον. Έτσι, η θρησκοποίηση και οι δεισιδαιμονίες έβρισκαν πρόσφορο έδαφος για να κυριεύσουν τον άνθρωπο και να του προκαλέσουν πνευματική σύγχυση.*

- Το **δεύτερο πρόσθετο παράθεμα** (Ιωάννης Καθβίνος) θα αξιοποιηθεί κατά τη συζήτηση των αντίστοιχων θεμάτων.

3. Εικονογραφικό υλικό

- Η **πρώτη εικόνα** *Το πλοίο των τρελών* του είναι πίνακας του Μπος. Πρόκειται για αλληγορία εποχής, αλληγορία για τους χριστιανούς που βρίσκονται σε πνευματική σύγχυση. Το θέμα της παραφροσύνης είναι μοτίβο συνηθισμένο τον 15ο αι., ιδιαίτερα στη λογοτεχνία και συνδέεται με τη διαφθορά του κληρικού. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην εικόνα φαίνεται να πρωταγωνιστούν ένας μοναχός και μια μοναχή. Για την αξιοποίηση της εικόνας αυτής βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας.

- Με τις επόμενες δύο εικόνες (**δεύτερη και τρίτη**) (*Το εσωτερικό ενός καθολικού ναού και Το ε-*

σωτερικό ενός καθιθινικού ναού) συγκρίνεται ο διάκοσμος των δύο λατρευτικών χώρων. Οι μαθητές είναι εύκολο με βάση το σχετικό πίνακα να εξηγήσουν τις διαφορές.

- Ο πίνακας *Δόγμα και Λατρεία Καθολικών και Προτεσταντών* παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις διαφορές του καθολικού δόγματος από το προτεσταντικό. Ο διδάσκων και οι μαθητές μπορούν να καταφεύγουν στον πίνακα αυτό για να επιλύουν τις απορίες τους και για να διευκολύνονται στις απαντήσεις των σχετικών ερωτήσεων.

- Με προσεκτική ανάγνωση του *χάρτη* οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν τις περιοχές, όπου επικράτησε καθεμιά από τις Εκκλησίες. Έτσι, η χριστιανική Ευρώπη εμφανίζεται διαιρεμένη σε τρεις Εκκλησίες (δόγματα): την καθολική, την προτεσταντική (με τις διαφοροποιήσεις της) και την ορθόδοξη.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

- Βλ. Εισηγήσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

- **Πρώτη Ερώτηση:** Βλ. Αφήγηση, Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του. Τα μέτρα που έλαβε η Εκκλησία είχαν χαρακτήρα:

Θρησκευτικό: αντιπαράθεση με τον προτεσταντισμό σε δογματικό επίπεδο, δογματική αποσαφήνιση

Πολιτικό: στρατηγική, αναδίπλωση και αντεπίθεση, κατασταλτικά μέτρα και ανανέωση, συνέδριο (παράβ. συνέδρια πολιτικών κομμάτων), επικοινωνιακή τακτική (ευαισθησία των πιστών, πομπώδεις τελετές).

Κοινωνικό: Αποκατάσταση του λαϊκού κύρους της Εκκλησίας, προβολή του κοινωνικού της έργου

Αισθητικό: Μπαρόκ, διάκοσμος ναών, ζωγραφικοί πίνακες, εικόνες.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Βλ. Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-2.

2. O. Christin, *Les Reformes, Luther, Calvin et les protestants*, Decouvertes –Gallimard, 1995.
- Πρόκειται για συνθετική εργασία που εξετάζει σε βάθος την περίοδο της Μεταρρύθμισης.

3. Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu, La violence au temps des troubles de Religion, vers 1525-vers 1610*, T. 1-2, Champ Vallon, 1990.

- Μια εκτενής μελέτη για την περίοδο της Μεταρρύθμισης με άξονα τη βία της θρησκευτικής διαμάχης.

4. Euan Cameron, *The European Reformation*, Clarendon Press-Oxford, 1991.

- Ενδιαφέρουσα μελέτη για τη Μεταρρύθμιση με κριτική προσέγγιση.

4. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις από το 15ο ως το 18ο αι.

- Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες. Η πρώτη θα περιλαμβάνει τις υποενότητες μέχρι και Αγγλία, και η δεύτερη το υπόλοιπο μέρος.

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν οι μαθητές τις πολιτικές εξελίξεις
- Να πληροφορηθούν για τις δημογραφικές και οικονομικές μεταβολές
- Να κατανοήσουν τη δομή της κοινωνίας

Εισηγήσεις για την πορεία διδασκαλίας

Οι δύο πόλοι του φεουδαρχικού συστήματος στη Δύση, οι ευγενείς και η Καθολική Εκκλησία,

είχαν ήδη αρχίσει να κλονίζονται από το τέλος του Μεσαίωνα. Το καίριο πλήγμα στο σύστημα αυτό, όπως έχουμε δει, δόθηκε με τις ανατροπές των Ανακαλύψεων, της Αναγέννησης και τη Μεταρρύθμιση. Τώρα, εμφανίζεται ένα πολιτικό σύστημα, οι εθνικές μοναρχίες, στο όνομα της οποίας οι ηγεμόνες θα δικαιολογούν κάθε πράξη τους.

- Ως **αφόρμηση** θα χρησιμοποιηθεί το παράθεμα *Η φρίκη του πολέμου*. Ο τριακονταετής πόλεμος, με κυριότερα χαρακτηριστικά τις λεηλασίες, τις πυρπολήσεις και τις σφαγές αμάχων από τους άτακτους μισθοφόρους κάθε αντιμαχόμενης πλευράς, θεωρείται ως ένας από τους πλέον καταστρεπτικούς ευρωπαϊκούς πολέμους. Η ιδιαίτερη βαρβαρότητα της σύρραξης αυτής οφείλεται στην έλλειψη οποιασδήποτε ιδεολογίας των ηγετών της και πολύ περισσότερο των μισθοφόρων στρατιωτών. Ήταν μια σύγκρουση πολιτικών σκοπιμοτήτων.

Από πολιτική άποψη ο τριακονταετής πόλεμος αποτελεί την τελευταία προσπάθεια του Καρόλου Ε' για αναβίωση ενός οικουμενικού κράτους. Η Συνθήκη της Βεσφαλίας (1648) επισφραγίζει την αποτυχία του Γερμανού αυτοκράτορα και ταυτόχρονα σηματοδοτεί το τέλος της πολιτικής ενότητας της Ευρώπης. Η Γαλλία και η Σουηδία, οι δύο κύριοι νικητές και εγγυητές της ευρωπαϊκής ισορροπίας, προσπαθούν να εκμεταλλευτούν τα πλεονεκτήματα που τους δίνει η νέα συγκυρία. Ειδικότερα, η Γαλλία με απόλυτο μονάρχη το Λουδοβίκο ΙΔ' επιζητεί να εξασφαλίσει την κυριαρχία της στην Ευρώπη, γεγονός που δημιουργεί νέες εντάσεις.

- Συμπερασματικά, η σύγκρουση αυτή φαινομενικά μόνο είχε θρησκευτικό χαρακτήρα, ουσιαστικά συνιστούσε μια γενικευμένη τάση των αναδυομένων κρατών-εθνών να ισχυροποιηθούν και των ηγεμόνων τους να περιβληθούν με απόλυτη εξουσία (**πρώτος διδακτικός στόχος**). Η θρησκευτική πολιτική των κρατών και των ηγεμόνων δεν καθορίζεται ουσιαστικά από θρησκευτικούς λόγους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Γαλλία, που ενώ στο εσωτερικό ήταν απηνής διώκτης των προτεσταντών, στον πόλεμο αυτό συμπαρατάχθηκε με το προτεσταντικό στρατόπεδο!

Οι πολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη που διέπονται από την παραπάνω δυναμική γίνονται ολοένα πιο πολύπλοκες, καθώς παρεμβαίνουν και άλλοι παράγοντες: οι αποικίες και η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι ανταγωνισμός μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών εκτείνεται και στο χώρο των αποικιών. Ήταν φυσικό λοιπόν, αφού η οικονομική ανάπτυξη και η ισχύς των μητροπόλεων βρίσκονταν σε συνάρτηση με το μέγεθος και την έκταση των αποικιών, χώρες, όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ολλανδία, να επιδοθούν σ' ένα οξύ ανταγωνισμό μεταξύ τους. Οι πολεμικές συγκρούσεις περιορισμένης ή και ευρύτερης κλίμακας ως εκδήλωση αυτού του ανταγωνισμού βρίσκουν την πιο τέλεια έκφρασή τους στην αντιπαράθεση Αγγλίας-Γαλλίας, αφού οι δύο αυτές χώρες πρωταγωνίστησαν σε όλους σχεδόν τους ευρωπαϊκούς πολέμους του 18^{ου} αιώνα.

Εκτός από τις αποικίες, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αρχίζει να διαδραματίζει ρόλο στις ευρωπαϊκές υποθέσεις αρχικά ως απειλή και στη συνέχεια ως χώρα πρόσφορη για οικονομική εκμετάλλευση. Οι **διομολογήσεις** έδιναν τη δυνατότητα στις ευρωπαϊκές χώρες να εισάγουν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία φθηνές πρώτες ύλες (βαμβάκι, μετάξι και άλλα) για τη βιομηχανία τους και σε αντάλλαγμα να εξάγουν βιομηχανικά είδη (υφάσματα, είδη μεταλλουργίας και άλλα).

Η οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική συγκυρία της μεταμεσαιωνικής Ευρώπης, όπως την περιγράψαμε παραπάνω, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την άνοδο της απολυταρχίας στην Ευρώπη. Αν και η γαλλική μοναρχία αποτελεί το πρότυπο, δεν έλειπαν και οι παραλλαγές του πολιτικού αυτού συστήματος καθώς η αντίθετη τάση περιορισμού της βασιλικής εξουσίας, όπως είναι η περίπτωση της Αγγλίας. Το θέμα αυτό θα συζητηθεί με την αξιοποίηση του σχετικού υποστηρικτικού υλικού (*Ο βασιλιάς, αντιπρόσωπος του Θεού-Λαός, ο μόνος κυρίαρχος, Το Αγγλικό Κοινοβούλιο και τα πρόσθετα*

παραθέματα *Οι πολιτικές ιδέες του Λουδοβίκου ΙΔ΄ και Οι πολιτικές ιδέες του Ιακώβου Α΄, βασιλιά της Αγγλίας (1603-1625)*. Η επεξεργασία θα γίνει κατά ζεύγη: απόψεις θεωρητικών (Μποσσούε και Λοκ), σύμβολα (μετάλλιο-κοινοβούλιο), θέσεις ενός Γάλλου και ενός Άγγλου μονάρχη.

Με επίκεντρο τα παραθέματα *Ο Νόμος περί Προσωπικής Ασφάλειας και Διακήρυξη των Δικαιωμάτων* θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην πορεία προς την κατάκτηση των πολιτικών ελευθεριών και την εδραίωση κοινοβουλευτισμού στην Αγγλία.

• Με αφετηρία το γράφημα *Ο πληθυσμός της Ευρώπης: 1730-1800* θα αρχίσει η συζήτηση για τη δημογραφική εξέλιξη, η οποία εξαρτάται από μια σειρά **θετικών ή αρνητικών παραγόντων: οικονομικών** (πλουτοπαραγωγικές πηγές, τρόφιμα, τιμές), **συγκυριακών** (θεομηνίες, επιδημίες, κλιματολογικές συνθήκες), **πολιτικών** (εσωτερική και εξωτερική πολιτική, εμφύλιοι ή εξωτερικοί πόλεμοι, εξεγέρσεις, ειρηνική περίοδος), **κοινωνικών** (κοινωνικές τάξεις, κοινωνική ειρήνη ή αντιπαράθεση και σύγκρουση) και **πολιτισμικών** (επιστήμη, ιατρική περίθαλψη). Πρέπει να σημειωθεί ότι τα δημογραφικά δεδομένα επηρεάζουν με τη σειρά τους άμεσα ή έμμεσα το σύνολο σχεδόν από τους παραπάνω παράγοντες

Η αύξηση του πληθυσμού κατά το 18^ο αιώνα οφείλεται στη συγκυρία θετικών, κυρίως οικονομικών, παραγόντων. Έτσι, με την επεξεργασία της ενότητας αυτής, που λειτουργεί ως συνδυαστικός κρίκος μεταξύ των διδακτικών στόχων, έχουμε ήδη αρχίσει τη συζήτηση του **δεύτερου διδακτικού στόχου, των οικονομικών δηλ. εξελίξεων.**

Οι μαθητές, με τη βοήθεια του διδάσκοντος, αφού ανακαλήσουν την προηγούμενη σχετική μάθηση για τις συνέπειες των Ανακαλύψεων, στη συνέχεια θα εξετάσουν τις εξελίξεις στους επιμέρους τομείς της οικονομίας μέχρι το 18ο αιώνα με βάση το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό (Το μεγάλο εμπόριο το 18ο αιώνα, Με πυρακτωμένο σίδερο). Θα καταβληθεί προσπάθεια, ώστε οι μαθητές να σχηματίσουν μια σαφή εικόνα των οικονομικών μεταβολών από το 15^ο μέχρι και το 18^ο αιώνα. Έμφαση θα δοθεί στο χαρακτήρα του εμπορίου, στο τριγωνικό εμπόριο, στον προστατευτισμό και στο αίτημα για ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα, στο Διαφωτισμό και στη Βιομηχανική Επανάσταση. Πρέπει ο διδάσκων να έχει υπόψη του ότι με τα τρία τελευταία θέματα θα ασχοληθούν οι μαθητές επισταμένως τον επόμενο χρόνο, στην Ιστορία της Γ΄ Γυμνασίου, και γι' αυτό δε θα υπεισέλθει σε λεπτομέρειες.

Το τριγωνικό εμπόριο είναι γνωστό ήδη στους μαθητές από την περίοδο των Ανακαλύψεων. Τους επόμενους, όμως, αιώνες το δουλεμπόριο οργανώθηκε σε πιο συστηματική βάση και αποτέλεσε άλλη μια μελανή σελίδα στην ιστορία της ανθρωπότητας για χάρη του κέρδους.

• Με αφετηρία το παράθεμα *Ο οικονομικός προγραμματισμός ενός αγροτικού εργάτη* θα ξεκινήσει ο προβληματισμός για την κοινωνία της εποχής (**τρίτος διδακτικός στόχος**). Ο διδάσκων με κατάλληλες ερωτήσεις θα δώσει τη δυνατότητα στους μαθητές να κατανοήσουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι κοινωνικές τάξεις της εποχής που εξετάζουμε. Μπορεί να διαβαστεί στην τάξη και ένα απόσπασμα από την κωμωδία του Μολιέρου (Jean-Baptiste Poquelin, γνωστός ως Molière, 1622-1673) *Ο Αρχοντοχωριάτης*, όπου ο συγγραφέας διακωμωδεί την ανερχόμενη αστική τάξη της εποχής του.

Πρόσθετα παραθέματα

1. Οι πολιτικές ιδέες του Λουδοβίκου ΙΔ΄

Όλη η δύναμη, όλη η εξουσία βρίσκεται στα χέρια του βασιλιά.

Ό,τι υπάρχει στα όρια της επικράτειάς μας, στιδήποτε και να είναι αυτό, μας ανήκει.

Η βούληση του Θεού είναι ότι όποιος γεννήθηκε στην επικράτειά μας οφείλει να υπακούει τυφλά χωρίς καμιά διαφωνία.

Πρέπει να γίνει συνείδηση ότι, όσο κακός και αν είναι ένας ηγεμόνας, η επανάσταση των υπηκόων του είναι εγκληματική πράξη.

Αποσπάσματα από τα Απομνημονεύματα του Λουδοβίκου ΙΔ΄ για τη διαπαιδαγώγηση του διαδόχου.
Παρίσι, Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας

2. Οι πολιτικές ιδέες του Ιακώβου Α΄, βασιλιά της Αγγλίας (1603-1625)

Ο Θεός έχει την εξουσία να δημιουργεί και να καταστρέφει, να πράττει ή να μην πράττει σύμφωνα με την επιθυμία του, να δίνει ζωή ή θάνατο, να κρίνει όλο τον κόσμο χωρίς να δίνει λογαριασμό σε κανένα. Οι βασιλείς κατέχουν παρόμοια εξουσία [...] Μπορούν να ανεβάζουν ή να κατεβάζουν, να προσφέρουν κατά βούληση τη ζωή ή το θάνατο, να κρίνουν όλους τους υπηκόους τους χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να δώσουν λογαριασμό σε κανένα παρά μόνο στο Θεό.

Απόσπασμα από τον Εναρκτήριο λόγο του βασιλιά της Αγγλίας στο Κοινοβούλιο, 1609, στο: EuroDocs Weaver: Richard Hacken, European Studies Bibliographer, Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah, USA.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

- Το πρώτο παράθεμα *Η φρίκη του πολέμου* αποτελεί επεισόδιο μιας τραγικής βιοματικής εμπειρίας ενός ανθρώπου που έζησε τον Τριακονταετή Πόλεμο. Η ρεαλιστική περιγραφή και οι λεπτομέρειες επιβεβαιώνουν το έσχατο όριο βαρβαρότητας στο οποίο βρέθηκε η Ευρώπη κατά την αιματηρή αυτή αναμέτρηση.

- Το τρίτο και το τέταρτο παράθεμα (*Ο βασιλιάς, αντιπρόσωπος του Θεού και Λαός, ο μόνος κυρίαρχος*) είναι αποσπάσματα από θεωρητικά κείμενα της εποχής, που αντικατοπτρίζουν την ιδεολογία των συγγραφέων.

Ο Μποσσύ (1627-1704), Γάλλος κληρικός, συγγραφέας και ιεροκήρυκας, υπερασπίστηκε την πολιτική του Λουδοβίκου ΙΔ΄ και διετέλεσε παιδαγωγός του διαδόχου του γαλλικού θρόνου. Υπήρξε φανατικός πολέμιος των Γάλλων προτεσταντών και επικρότησε την ανάκληση (1685) του Διατάγματος της Νάντης. Στο κείμενό του είναι φανερή η θεοκρατική αντίληψη για την εξουσία. Μέσα από μια σοφιστική συλλογιστική καταλήγει στο επιθυμητό γι' αυτόν συμπέρασμα, ότι δηλ. δεν επιτρέπεται οποιαδήποτε ενέργεια εναντίον του από το λαό, αφού ο μονάρχης είναι αντιπρόσωπος του Θεού επί της γης και επομένως λογοδοτεί μόνο σ' αυτόν.

Ο Λοκ (1632-1704) θεμελίωσε φιλοσοφικά τον πολιτικό φιλελευθερισμό. Σύμφωνα με τη θεωρία του ο άνθρωπος έχει τρία αναφαίρετα φυσικά δικαιώματα: ζωής, ελευθερία, περιουσίας. Οι άνθρωποι συγκροτώντας κοινωνία αναθέτουν σε έναν ηγεμόνα / σε μία κυβέρνηση την προστασία αυτών των δικαιωμάτων. Έτσι, συνάπτεται μεταξύ του ηγεμόνα και του λαού ένα είδος συμφωνίας, ένα **κοινωνικό συμβόλαιο**. Η ανώτατη, όμως, εξουσία εξακολουθεί να πηγάζει από το λαό. Αυτό σημαίνει ότι ο λαός νομιμοποιείται να αντικαταστήσει τον ηγεμόνα σε περίπτωση που αθετήσει τους όρους του συμβολαίου. Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίζεται το δικαίωμα αντίστασης και επανάστασης των λαών εναντίον τυραννικών κυβερνήσεων. Οι παραπάνω απόψεις του Λοκ, που εκφράζονται και στο συγκεκριμένο παράθεμα, άσκησαν σημαντική επίδραση στην εποχή τους και έχουν διαχρονικό και πανανθρώπινο χαρακτήρα.

- Το πέμπτο παράθεμα αποτελεί απόσπασμα από το *Νόμο περί Προσωπικής Ασφάλειας*, με τον οποίο θεμελιώνονται οι ατομικές ελευθερίες. Ο νόμος αυτός συνιστούσε μια επαναστατική κατάκτηση για την εποχή, αν αναλογιστούμε το μέγεθος της αυθαιρεσίας που κυριαρχούσε παντού. Πράγματι, την εποχή αυτή σε ολόκληρη την Ευρώπη ο ηγεμόνας, οι αντιπρόσωποί του και γενικά οι αρχές είχαν τη δυνατότητα να συλλημβάνουν αυθαίρετα οποιοδήποτε άτομο χωρίς καμιά δικαιολογία και να

το φυλακίζουν για όσο καιρό επιθυμούσαν. Αντιλαμβάνεται κανείς την πρόοδο που συντελείται με το νόμο αυτό, αφού ο κρατούμενος πρέπει εντός τριών ημερών ή να αφεθεί ελεύθερος από την αρχή που τον συνέλαβε ή να προσαχθεί σε δικαστήριο το οποίο θα αποφασίσει για τα περαιτέρω (αν είναι ένοχος ή όχι, αν θα συνεχιστεί η κράτησή του ή όχι, αν θα πληρώσει εγγύηση και άλλα).

Σήμερα (στην Ελλάδα) το *δικαίωμα της προσωπικής ασφάλειας* κατοχυρώνεται με το άρθρο 6 του Συντάγματος (1975). Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου αυτού κανένας δε συλλαμβάνεται ούτε φυλακίζεται χωρίς αιτιολογημένο δικαστικό ένταλμα, που πρέπει να επιδοθεί τη στιγμή της σύλληψης ή της προφυλάκισης. Εξαιρούνται τα επ' αυτοφώρω εγκλήματα (συλλαμβάνεται χωρίς ένταλμα). Όμως αυτός που συνελήφθη επ' αυτοφώρω ή με ένταλμα προσάγεται στον αρμόδιο ανακριτή εντός είκοσι τεσσάρων ωρών, ο οποίος οφείλει εντός τριών ημερών ή να τον αφήσει ελεύθερο ή να εκδώσει ένταλμα φυλάκισής του. Για περισσότερες λεπτομέρειες να διαβαστεί και να εξηγηθεί στους μαθητές το άρθρο αυτό.

- Η *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων* (1689) αποτελεί πολιτειακό κείμενο (συνταγματικό), αφού καθορίζει βασικούς κανόνες λειτουργίας του αγγλικού πολιτεύματος (**πέμπτο παράθεμα**) και καθιερώνει την αρχή της διάκρισης των εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική). Τα άρθρα που περιλαμβάνονται στο παράθεμα προσδιορίζουν ότι το όργανο που ασκεί τη νομοθετική εξουσία είναι το **κοινοβούλιο (βουλή)**. Συνεπώς, ο βασιλιάς δεν έχει το δικαίωμα να εκδίδει, να αναστέλλει, να ακυρώνει και να εφαρμόζει νόμους χωρίς τη συγκατάθεση του κοινοβουλίου. Οι βασιλικές (και γενικότερα οι κρατικές) δαπάνες εγκρίνονται από το κοινοβούλιο. Τέλος, κατοχυρώνονται η ελευθερία εκλογής και το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης της γνώμης των βουλευτών. Παρόμοιες διατάξεις ισχύουν και σήμερα. Στο Σύνταγμά μας, τα άρθρα 51- 80 αναφέρονται στη Βουλή. Ιδιαίτερα να προσεχθούν τα άρθρα 51 (εκλογή βουλευτών), 61 (ελευθερία γνώμης των βουλευτών), 72 (νομοθετικό έργο, ψήφιση προϋπολογισμού).

- Στο **έβδομο παράθεμα** *Με πυρακτωμένο σίδηρο περιγράφεται η απάνθρωπη μεταχείριση μαύρων σκλάβων στο πλίσιο του τριγωνικού εμπορίου, που ονομάστηκε έτσι, γιατί διεξαγόταν σε τρεις φάσεις: Τα πλοία απέπλεαν από ευρωπαϊκά λιμάνια με προορισμό την Αφρική (τα εμπορεία της Ακτής των Σκλάβων στον Κόλπο της Γουϊνέας), μεταφέροντας βιομηχανικά, κυρίως, προϊόντα (υφαντουργικά, μεταλλουργικά οινόπνευματώδη, χάντρες και άλλα), όπου οι Ευρωπαίοι τα αντάλλαζαν με σκλάβους. Στη συνέχεια κατευθύνονταν προς την Αμερική, από όπου μετά την ανταλλαγή των σκλάβων με προϊόντα του Νέου Κόσμου επέστρεφαν στην Ευρώπη. Σήμερα, το δουλεμπόριο έχει προ πολλού καταργηθεί επίσημα διεθνώς. Στην ουσία όμως υφίσταται, όπως καθημερινά μας πληροφορούν τα Μέσα Ενημέρωσης, με τη μορφή εκμετάλλευσης ανθρώπων που α-ναζητούν μια καλύτερη τύχη και, κυρίως, γυναικών και παιδιών.*

- Η *βασιλική δεκάτη* (1707) αποτελεί οικονομική έκθεση του Σεμπαστιάν Βωμπάν (Sebastian Vauban 1633-1707), μηχανικού και στρατάρχη του Λουδοβίκου ΙΔ'. Στο απόσπασμα του παραθέματος διαπιστώνεται και επίσημα η οικονομική ανέχεια μιας μερίδας του πληθυσμού.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- Τα **δύο πρόσθετα παραθέματα** αντανακλούν τις απολυταρχικές απόψεις ενός Γάλλου και ενός Άγγλου βασιλιά. Οι μαθητές με βάση αυτά τα δύο κείμενα μπορούν να απαριθμήσουν τα χαρακτηριστικά της απόλυτης μοναρχίας και να επισημάνουν την επιχειρηματολογία με την οποία στήριζαν τις θέσεις τους οι μονάρχες.

3. Εικονογραφικό υλικό

- **Πρώτη εικόνα** *Το Αγγλικό Κοινοβούλιο συνεδριάζει.* Να αντιπαρατεθούν η αλαζονεία του απόλυτου μονάρχη με τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Να συνδυαστούν με τα σχετικά παραθέματα.

- **Το γράφημα** δείχνει την εξέλιξη του πληθυσμού της Ευρώπης το 18ο αιώνα. Η ανοδική καμπύλη του γραφήματος υποδηλώνει την αύξηση του πληθυσμού.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

• Οι πρώτες δύο ερωτήσεις αφορούν το πρώτο παράθεμα *Η φρίκη του πολέμου*. Τα θύματα του πολέμου είναι συνήθως οι άμαχοι, όπως συμβαίνει και στη συγκεκριμένη περίπτωση. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Για την επόμενη ερώτηση που αναφέρεται στο παράθεμα *Ο βασιλιάς, αντιπρόσωπος του Θεού*, βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Για τις ερωτήσεις που αφορούν το απόσπασμα *Λαός, ο μόνος κυρίαρχος* από το Λοκ, βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του. Είναι φανερό ότι το πολιτικό κλίμα της Αγγλίας (επανάσταση του Κρόμβελ, Ένδοξη Επανάσταση) έχει επηρεάσει τον Λοκ.

• Για τις ερωτήσεις που αφορούν τα δύο πολιτειακά κείμενα της Αγγλίας (*Νόμος περί Προσωπικής Ασφάλειας και Διακήρυξη των Δικαιωμάτων*), βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Η ερώτηση στη λεζάντα του γραφήματος για τον πληθυσμό της Ευρώπης είναι εύκολο να απαντηθεί από τα υπάρχοντα δεδομένα. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Για την ερώτηση που αναφέρεται στο παράθεμα *Με πυρακτωμένο σίδερο*, βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

• Η καθημερινή ζωή του ευγενή και του εργάτη κινείται σε δύο αντίθετα άκρα (ερώτηση στη λεζάντα *Ο οικονομικός ...εργάτη*). Από τη μια υπάρχει οικονομική άνεση, χλιδή, υπηρέτες, ελεύθερος χρόνος, ανεμελιά και από την άλλη φτώχεια, δυστυχία, αγωνία για το αύριο, έλλειψη ελεύθερου χρόνου. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

• **Πρώτη Ερώτηση:** Η απάντηση θα στηριχθεί στην αφήγηση και στα σχετικά παραθέματα. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας, Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του, Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

• **Δεύτερη Ερώτηση:** Η απάντηση θα στηριχθεί στη σχετική συζήτηση που θα γίνει στην τάξη. Βλ. και. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας, Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του, Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

• **Τρίτη Ερώτηση:** Αποτελεί ευκαιρία για τους μαθητές να ανακαλέσουν στη μνήμη τους όσα έχουν μάθει για τα προνόμια που παραχώρησε το Βυζάντιο στους Βενετούς. Για τις διομολογήσεις θα συμβουλευθούν και το γλωσσάρι. Ο διδάσκων θα δώσει κατευθυντήριες γραμμές στους μαθητές.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Βλ. Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-2.

2. Π. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των Νεοτέρων Χρόνων, Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992.

- Από το βιβλίο αυτό ο διδάσκων μπορεί να αντλήσει σημαντικές πληροφορίες για το Μακιαβέλλι, το Λοκ, το Ρουσό και άλλους στοχαστές.

3. Ε. Hobsbawh, *Η γένεση της Βιομηχανικής Επανάστασης, Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, 101-121.

- Αρκετά διαφωτιστικό άρθρο για τη Βιομηχανική Επανάσταση

5. Εξελίξεις στα Γράμματα, τις Επιστήμες και τις Τέχνες κατά το 17ο και 18ο αιώνα

Διδακτικοί στόχοι

1. Να παρακολουθήσουν οι μαθητές τις εξελίξεις στα Γράμματα και τις Επιστήμες και να αντιληφθούν τη σημασία τους για την κοινωνία
2. Να γνωρίσουν και να κατανοήσουν τις καλλιτεχνικές εξελίξεις
3. Να αντιληφθούν οι μαθητές ότι οι πνευματικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της εποχής

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

- Ως **αφόρμηση** μπορεί να χρησιμοποιηθεί το μήνυμα του παραθέματος *Θέλει γαμπρό αριστοκράτη*.

- Ο **πρώτος διδακτικός στόχος σε συνδυασμό με τον τρίτο** είναι να αποκτήσουν οι μαθητές την απαραίτητη γνωστική υποδομή για την πνευματική δραστηριότητα της εποχής, να την κατανοήσουν και να τη συνδέσουν με τα κοινωνικά δρώμενα.

Η λογοτεχνία αυτήν την περίοδο γνωρίζει μεγάλη άνθηση, ιδιαίτερα στη Γαλλία. Ο Λουδοβίκος ΙΔ' (βασίλευσε υπό κηδεμονία από το 1643 μέχρι το 1661, οπότε ανέλαβε αυτοπροσώπως την εξουσία μέχρι το 1715) ευνόησε και τίμησε τους πνευματικούς ανθρώπους και τους καλλιτέχνες της εποχής του. Μεγάλη έμφαση έδωσε στην ίδρυση Ακαδημιών για την προώθηση των γραμμάτων, των επιστημών και των τεχνών. Θέλησε να είναι, ως απόλυτος μονάρχης, ο μοναδικός μαϊκίνας της εποχής του, η οποία φέρει άλληλως και το όνομά του. Βέβαια, η δραστηριότητα αυτή του Λουδοβίκου δεν ήταν άμοιρη σκοπιμοτήτων, αφού εντασσόταν στο πλαίσιο της απόλυτης εξουσίας, του ελέγχου δηλαδή των πάντων. Σημαντικό επιστημονικό ίδρυμα υπήρξε η Βασιλική Ακαδημία των Επιστημών που ιδρύθηκε το 1666 από τον υπουργό του των Οικονομικών (των Ναυτικών από το 1668) Λουδοβίκο Κολμπέρ.

Η αναφορά στον Βάκωνα και στον Λοκ λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος της ενότητας αυτής με την Αναγέννηση (ενότητες 2-3) και τις πολιτικές εξελίξεις (ενότητες 5-6). Έτσι, η μετάβαση στον Νεύτωνα, στη σημασία του επιστημονικού στοχασμού για τη βελτίωση της κοινωνίας και στο Διαφωτισμό, ως κίνημα για βελτίωση της κοινωνίας, επιτυγχάνεται με κριτικό και βιωματικό τρόπο.

Καθώς προχωρούμε προς το 18^ο αιώνα δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην πρακτική πλευρά των επιστημονικών ανακαλύψεων. Εκτός από τις εφευρέσεις που αναφέρονται στο β. μ., μερικά άλλα επιτεύγματα της περιόδου αυτής είναι το αερόστατο και το εμβόλιο κατά της ευλογιάς. Ωστόσο, το κοσμοϊστορικό γεγονός είναι η εφεύρεση της ατμομηχανής, στην οποία ουσιαστικά οφείλεται η Βιομηχανική Επανάσταση.

Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο ανταγωνισμός και η πίεση της αυξανόμενης ζήτησης, ιδιαίτερα σε προϊόντα κλωστοϋφαντουργίας, στις ευρωπαϊκές χώρες και, κυρίως, στην Αγγλία, οδήγησε στην επινόηση βελτιωμένων τεχνικών μέσων, αλλαγή η λειτουργία τους στηριζόταν στην υδροδυναμική ενέργεια ή στην ανθρώπινη μυϊκή δύναμη. Το ουσιαστικό βήμα έγινε από τον Τζέιμς Βατ, ο οποίος αξιοποιώντας την πείρα του γάλλου Παπέν προχώρησε στην κατασκευή της πρώτης ατμομηχανής (1769), που αποτέλεσε την τεχνολογική προϋπόθεση για την εκδήλωση της Βιομηχανικής Επανάστασης.

Εκείνο που πρέπει να προσεχθεί είναι η σύνδεση των πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας με το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής. Έτσι, ο Αρχοντοχωριάτης του Μολιέρου πρέπει να συνδεθεί με τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

- Το ίδιο ισχύει και για την τέχνη (**δεύτερος και τρίτος διδακτικός στόχος**). Το μπαρόκ συνδέεται με την Αντιμεταρρύθμιση, τους ηγεμόνες και τις επιστημονικές εξελίξεις (το Σύστημα του Κοπέρνικου), ο κλασικισμός με τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις και την απόλυτη μοναρχία του Λου-

δοβίκου ΙΔ' (ο μονάρχης με τον κλασικισμό θέλει να εκφράσει την ηρεμία, την τάξη, την ισορροπία και τη μεγαλοπρέπεια στο βασίλειό του), το ροκοκό με την αστική τάξη και ο νεοκλασικισμός με τους αγώνες των λαών, χωρίς ωστόσο να οδηγούμαστε σε απόλυτους συσχετισμούς. Για την *α-νάγνωση των εικόνων βλ.* Εισαγωγή και την ενότητα: Αναγέννηση και Ανθρωπισμός.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β. μ.

• Τα έργα του Μολιέρου (Jean – Baptiste Poquelin, 1622-1673) αντικατοπτρίζουν την κοινωνία της εποχής του και σατιρίζουν τα ανθρώπινα πάθη. Ο *Αρχοντοχωριάτης*, όπου διακωμωδείται η ανερχόμενη τότε αστική τάξη, παίχθηκε για πρώτη φορά το 1670 ενώπιον του βασιλιά και της αυλής του. Βασική φιλοδοξία των νεόπλουτων αστών ήταν η απόκτηση κάποιου τίτλου ευγενείας. Αυτό μπορούσαν να το πετύχουν με βασιλική εύνοια, με εξαγορά του τίτλου ή με γάμο, όπως στην περίπτωση του *Αρχοντοχωριάτη*.

2. Εικονογραφικό υλικό στο β. μ.

• Ο πίνακας *Τοπίο με ουράνιο τόξο* είναι ένα από τα χαρακτηριστικά έργα του Ρούμπενς (πρώτη εικόνα). Το φως αντιμετωπίζεται σαν ένα μέσο δραματικής μέτρησης του χώρου, καθώς στη φωτεινή πλευρά του τοπίου προς τον ανοικτό χώρο αντιπαρατίθενται τα λιγότερα φωτεινά μέρη (δεξιά). Απεικονίζεται θαυμάσια το σβήσιμο της μέρας στο ύπαιθρο, έτσι όπως αποτυπώνεται στα δάση και βυθίζεται μέσα τους, ενώ το φως επιστρέφει από την πεδιάδα σε ένα συννεφιασμένο ουρανό.

• **Δεύτερη εικόνα.** Με *Το ταξίδι για τα Κύθηρα* ο Βατό κέρδισε την είσοδό του στη Βασιλική Ακαδημία Γλυπτικής και Ζωγραφικής (1717). Τα χαρακτηριστικά του ροκοκό είναι εμφανή στον πίνακα. Παρατηρούμε κομψές φιγούρες σε ειδυλλιακό περιβάλλον που περπατούν και διασκεδάζουν, ενώ κυριαρχεί, το ανάλαφρο, το ανέμελο, το κομψό και το επιφανειακό. Τα χρώματα είναι διάφανα, χωρίς βαθιές φωτοσκιάσεις, σε αντίθεση με το μπαρόκ. Μπορούμε να διακρίνουμε, επίσης, μια μελαγχολία που είναι χαρακτηριστική στα έργα του Βατό.

• Τα γνωρίσματα του νεοκλασικισμού είναι τα βασικά τα ίδια με αυτά του κλασικισμού. Η βασική διαφορά έγκειται στο ότι τώρα τα εμπνευσμένα από την αρχαιότητα έργα αποκτούν, εκτός από την αισθητική, και κοινωνική σημασία και συνδέονται με τους αγώνες των λαών για ελευθερίες και δημοκρατία. Ένας από τους σημαντικότερους νεοκλασικιστές ζωγράφους είναι και ο γάλλος Ζακ Λουί Νταβίντ. Στο αξιωματικό έργο του *Ο όρκος των Ορατών* (1784) (τρίτη εικόνα) πετυχαίνει μια ισόρροπη κλασική σύνθεση που την δομούν το αρχιτεκτόνημα και οι ανθρώπινες μορφές. *Αξιοσημείωτη είναι επίσης η πρόθεση του καλλιτέχνη να δώσει αξία στα ιδεώδη της Δημοκρατίας και να παραδείγματισει τους σύγχρονούς του που μάχονταν για την κατάκτησή της στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, φέρνοντας παράδειγμα μια ιστορική σκηνή ηρωικού όρκου για την προάσπιση της Δημοκρατίας στη ρωμαϊκή εποχή. Φαίνεται πως ο Νταβίντ πετυχαίνει το σκοπό του, γιατί εφαρμόζει τη δύναμη της υποβολής μ' ένα συμβολικό, λεπτό τρόπο, αποφεύγοντας τη στείρα προπαγάνδα, έστω κι αν οι στάσεις και χειρονομίες των πρωταγωνιστών του αρκετά παρατραβηγμένες, πρόδηλα θεατρικές και θυμίζουν ταμπλό βιθάν.*

A. Λαδόματος, *Ιστορία της Τέχνης, Αισθητική Εκτίμηση Έργων Τέχνης*, Υπουργείο Παιδείας Κύπρου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1999, σ. 104.

- Οι μαθητές πρέπει να προσέξουν και να σχολιάσουν: Το αυστηρό σχέδιο, τη λιτότητα στο χρώμα, το παγερό και άψυχο αρχιτεκτονικό φόντο, τις αγαλματώδεις στάσεις των ανδρών, στοιχεία που προσδίδουν στη σκηνή υψηλό ήθος και ηρωικό τόνο.
- Την έκφραση της αποφασιστικότητας του ηρωισμού και του υπεράνθρωπου, της αφοσίωσης στο

καθήκον που φανερώνονται στην όλη σκηνή του όρκου με τους ευθύγραμμους και γωνιώδεις σχηματισμούς στα σώματα και στους κενούς χώρους ανάμεσα στους άνδρες. Επίσης την αντιθετικά διαφορετική ψυχολογική κατάσταση των γυναικών.

Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του β. μ.

1. Ερωτήσεις στο πλαίσιο του υποστηρικτικού υλικού στο β. μ.

- Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β. μ.

Πρώτη Ερώτηση: Βλ. αφήγηση, Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.

Δεύτερη Ερώτηση: Οι μαθητές θα συγκροτηθούν σε ομάδες ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους και, αφού επεξεργαστούν το θέμα στη βιβλιοθήκη του σχολείου ή και στο σπίτι τους, θα το παρουσιάσουν στην τάξη. Για να έχει παιδαγωγικό αποτέλεσμα η δραστηριότητα αυτή, πρέπει οι μαθητές να εθισθούν σε αφομοιωτική-κριτική επιλογή και όχι άκριτη αντιγραφή του υλικού που θα συλλέξουν και μετά την παρουσίαση της εργασίας ή των εργασιών να επακολουθήσει συζήτηση.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Βλ. Ενότητα 1. Ειδική Βιβλιογραφία 1-2 και Ενότητα 2-3: Ειδική Βιβλιογραφία 9-11, 13.
2. Norman Hampson, *Ο Διαφωτισμός, Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1994.
3. Α. Λαδόματος, *Ιστορία της Τέχνης, Αισθητική Εκτίμηση Έργων Τέχνης*, Υπουργείο Παιδείας Κύπρου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1999.
4. Γιάννης Ρηγόπουλος, *Η διδασκαλία των εικαστικών έργων στα πλαίσια του μαθήματος της Ιστορίας του Γυμνασίου και του Λυκείου*, Π. Ε.Φ, Σεμινάριο 9, σ. 158-178.
5. Μοιλιέρου, *Ο Αρχοντοχωριάτης*, μετ. Γ. Ν. Πολίτης, Δωδώνη 1979.
6. Φρ. Σίηλερ, *Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου*, μετ. Κλ. Λεονταρίτου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1990.
7. Ι. Καντ, *Κριτική του καθαρού λόγου*, μετ. Γρ. Λιόννης, επιμ. Κ. Μετρινός, εκδ. Αναγνωστίδης, Αθήνα 1971.
8. Γκαίτε, *Φάουστ*, μετ. Κ. Χατζόπουλος, Αθήνα 1956.
9. Καρτέσιος, *Λόγος περί της μεθόδου*, μετ. Χρ. Χριστίδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976.
10. Μπ. Ράσσελ, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετ. Αιμίλιος Χουρμούζιος, τ. Α-Β, Αθήνα x.x.
11. Κ. Νεφ, *Ιστορία της Μουσικής*, μετ. Φ. Ανωγειανάκης, πρ. Μ. Καλομοίρης, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1956.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

Κεφάλαιο Εβδομο: Η Ευρώπη στους Νεώτερους χρόνους (15ος-18ος αι.)

I. Οι ανακατατάξεις στη Μεταμεσαιωνική Ευρώπη - Διδακτικές Ενότητες: 1-7

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Επιλέγεται τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: δρόμος του μεταξιού, μπαρόκ
2. Να κατατάξετε κατά χρονολογική σειρά τα παρακάτω γεγονότα και να σημειώσετε για το καθένα την απαραίτητη χρονολογία στις αντίστοιχες στήλες

α/α	Γεγονότα	Χρονολογική σειρά	Έτος
α.	Συνθήκη της Βεσφαλίας		
β.	Νόμος περί προσωπικής Ασφάλειας		
γ.	Θέσεις του Λουθήρου		
δ.	Εφεύρεση τυπογραφίας		
ε.	Ανακάλυψη της Αμερικής		

3. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
1. Μεταρρύθμιση	α. Ρούμπενς
2. Έρασμος	β. Θερβάντες
3. Τοπίο με ουράνιο τόξο	γ. Ανθρωπιστής
4. Κουατροτσέντο	δ. Δευτέρα Παρουσία
5. Δον Κιχώτης	ε. Μποτιτσέλι
	στ. Πουσσέν
	ζ. Λούθηρος

4. Με ποιες ευνοϊκές προϋποθέσεις οι θαλασσοπόροι άρχισαν τα εξερευνητικά τους ταξίδια;
5. Ποια ήταν η συμβολή των Ελλήνων λογίων στην Αναγέννηση.

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγεται τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Αφού μελετήσετε το παράθεμα *Ο οικονομικός ...εργάτη στη σελίδα 128*.
 - Ποιες πληροφορίες αντιλούμε για την οικονομική και κοινωνική των εργατών;
 - Ποιοι επωφεληθήκαν περισσότερο από τις οικονομικές εξελίξεις και γιατί;

2. Να μελετήσετε την πηγή Τα πλούτη της Ιαπωνίας τη σελίδα 110 και Ο Χριστόφορος Κολόμβος πλέει προς την Κούβα στη σελίδα 110 και να απαντήσετε στις ερωτήσεις:
 - Ποια ήταν τα κίνητρα των ανακαλύψεων;
 - Σε ποια περιοχή νόμισε ότι έφτασε ο Κολόμβος και από πού επηρεάστηκε;
3. Ποια χαρακτηριστικά της τέχνης του Λεονάρντο ντα Βίντσι βλέπετε στην Τζοκόντα στη σελ.116.
4. Να μελετήσετε το παράθεμα Η αναβίωση όλων των σπουδών στη σελίδα 114. Ποιες είναι οι διαπιστώσεις του συγγραφέα και από πού πηγάζει η αισιοδοξία του;

II. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

- Η ενότητα αυτή θα διδαχθεί σε δύο διδακτικές ώρες. Η πρώτη θα περιλαμβάνει τις υποενότητες μέχρι και *Ο θεσμός της κοινότητας* και η δεύτερη το υπόλοιπο μέρος.

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν οι μαθητές τις γενικές συνθήκες διαβίωσης του υπόδουλου Ελληνισμού
- Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τις δυνάμεις συντήρησης και ανανέωσής του
- Να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν το ρόλο των ελληνικών παροικιών στη συντήρηση και ανάκαμψη του υπόδουλου Ελληνισμού

Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας

• Να αξιοποιηθεί κατάλληλα η εικόνα *Ο ναός του αγίου Γεωργίου και το Φλαγγινιανό Φροντιστήριο* στη Βενετία που βρίσκεται στην αρχή του Κεφαλαίου. Το Φλαγγινιανό Ελληνομουσείο ή Φλαγγίνειος Σχολή ή Φλαγγινιανό Φροντιστήριο λειτούργησε στη Βενετία από το 1665 έως το 1800. Ιδρυτής ήταν ο Θωμάς Φλαγγίνης (Κερκυραίος και Κύπριος την καταγωγή), ο οποίος μαζί με συνεργάτες του προικοδότησαν το ίδρυμα με μεγάλα ποσά για την οργάνωση και τη λειτουργία του. Ένας εκλεκτός κύκλος λόγιων αποτέλεσε τους δασκάλους της Σχολής, όπως ο Ματθαίος (έπειτα) Μελέτιος Τυπάλδος, ο Ιωάννης Πατούσας και ο Αντώνιος Κατήφορος. Οι μαθητές προέρχονταν από την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά, τα Γιάννινα, την Κύπρο και από αλλού.

• Τα ΚΝΛ του Γυμνασίου προσφέρονται για διαθεματική προσέγγιση, καθώς υπάρχουν πολλά κείμενα σχετικά με τα ιστορικά θέματα που εξετάζουμε.

• Η **αφόρμηση** μπορεί να γίνει από τον πίνακα *Βενετοκρατούμενες περιοχές*. Ο καθηγητής βοηθά τους μαθητές με καίριες ερωτήσεις να ανακαλέσουν τα στοιχεία της προηγούμενης μάθησης για την περίοδο της Λατινοκρατίας. Θα επισημανθεί ότι για αρκετό ακόμα χρονικό διάστημα μετά την Άλωση (1453) οι Λατίνοι εξακολουθούσαν να κατέχουν ελληνικά εδάφη, νησιά και παραλιακές ζώνες, που είχαν καταλάβει κατά την **τέταρτη Σταυροφορία (1204)**. Στις περισσότερες λατινοκρατούμενες περιοχές κυριαρχούσαν οι Βενετοί, ενώ άλλες περιορισμένης έκτασης αποτελούσαν κτήσεις διάφορων ηγεμονικών οίκων της Δύσης. Έτσι, όταν αναφερόμαστε κατά την περίοδο αυτή σε λατινοκρατία, ουσιαστικά εννοούμε τη βενετοκρατία. Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές θα πληροφορηθούν για την εξέλιξη και το τέλος της λατινοκρατίας στον ελληνικό χώρο: Η Κύπρος και η Κρήτη παρέμειναν υπό τους Βενετούς μέχρι το 1571 και το 1669 αντίστοιχα, οπότε καταλήφθηκαν από τους Τούρκους, ενώ τα Επτάνησα μέχρι το 1792, οπότε περιήλθαν στους Γάλλους. Για την Κρητική Λογοτεχνία να αξιοποιηθούν τα ΚΝΛ Γ' Γυμνασίου.

• Για τον **πρώτο διδακτικό στόχο** να αξιοποιηθεί κατάλληλα το αντίστοιχο υποστηρικτικό υλικό καθώς και το δημοτικό τραγούδι για το παιδομάζωμα στα ΚΝΛ Γ' Γυμνασίου, ώστε οι μαθητές να σχηματίσουν μια συνολική εικόνα για τις συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων στις βενετοκρατούμενες και τουρκοκρατούμενες περιοχές. Ειδικότερα, όσον αφορά το παράθεμα Αντίσταση Ναουσαίων να δοθεί έμφαση στη μεταστροφή του αρματολού Ζήση Καραδήμου σε κλέφτη καθώς και στα αίτια που την προκάλεσαν (βλ. παρακάτω: Αρματολοί και κλέφτες).

• Με αφετηρία το **παράθεμα Συνάντηση πατριάρχη και Μωάμεθ** θα αρχίσει η συζήτηση για τις δυνάμεις επιβίωσης και ανανέωσης του υπόδουλου Ελληνισμού (**δεύτερος διδακτικός στόχος**). Ο καθηγητής θα καλέσει τους μαθητές να εικάσουν τους λόγους παραχώρησης των προνομίων. Το Κοράνι βέβαια προέβλεπε ειδική μεταχείριση για τους ησούς της Βίβλου, αλλά η παραχώρηση των προνομίων υπαγορευόταν κυρίως από πολιτικές και διοικητικές σκοπιμότητες. Η αναγνώριση του

πατριάρχη όχι μόνο ως θρησκευτικού αλλά και πολιτικού ηγέτη έδινε τη δυνατότητα στο σουλτάνο να ελέγχει και διοικεί ευχερέστερα εκατομμύρια χριστιανών μέσω της Εκκλησίας. Να ληφθεί υπόψη ότι η οργανωτική δομή της Εκκλησίας (πατριάρχης-πατριαρχείο, μητροπολίτες-μητροπόλεις, ιερείς-ενορίες) διέθετε τους απαραίτητους μηχανισμούς επικοινωνίας των Τούρκων με τους υπόδουλους για θέματα φορολογικά, διοικητικά και άλλα. Να σημειωθεί ότι η τουρκική διοίκηση δεν διέθετε μητρώα των υπηκόων της, και χρησιμοποιούσε τα εκκλησιαστικά και κοινοτικά μητρώα σε πολλές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα για το παιδομάζωμα.

Ο **θεσμός της κοινότητας** ήταν πολύ σημαντικός. Οι μαθητές με την κατάλληλη αξιοποίηση των σχετικού υποστηρικτικού υλικού μπορούν να αποκτήσουν μια σαφή εικόνα για το θεσμό της κοινότητας και τις λειτουργίες της καθώς και για το ρόλο των κοινοτικών αρχόντων.

Σχετικά με τους **Φαναριώτες** πέραν των άλλων δραστηριοτήτων τους που αναφέρουμε, παρείχαν επίσης ποικίλες υπηρεσίες και σε πρεσβείες των ευρωπαϊκών χωρών που ήταν εγκατεστημένες στην Κωνσταντινούπολη. Ως ηγεμόνες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών (Μολδαβίας και Βλαχίας) οι Φαναριώτες έδειξαν ιδιαίτερο ζήλο για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και την πνευματική ανάπτυξη των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Ίδρυσαν σχολεία και Ακαδημίες, όπου δίδαν διαπρεπείς έλληνες λόγιοι.

Μερικοί από αυτούς διακρίθηκαν για την ιδιαίτερη μόρφωσή τους, όπως ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος που υπήρξε και λόγιος, γνωστός για το μυθιστόρημά του Φιλοθέου πάρεργα. Άλλοι πάλην εμπνεύστηκαν από τη φωτισμένη δεσποτεία, όπως ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος που εφάρμοσε αγροτική μεταρρύθμιση στη Βλαχία το 1740.

Ο διδάσκων με αφετηρία το υποστηρικτικό υλικό θα συζητήσει με τους μαθητές το ρόλο των **αρματολών και των κλέφτων** στην επιβίωση και στην ανανέωση του έθνους. Η λαϊκή αντίληψη για τους αρματολούς και τους κλέφτες εκφράζεται καθαρά στο κλέφτικο τραγούδι και στην αντίστοιχη εικόνα του Κόντογλου. Ανεξάρτητα από τον τρόπο δημιουργίας των δύο θεσμών, εκείνο που αποκόμιζε ο λαός ήταν η ενίσχυση του εθνικού φρονήματός του σε καιρούς δύσκολους. Το στοιχείο αυτό όπλιζε τους έλληνες με υπομονή για την αντιμετώπιση των δεινών και με ελπίδα για καλύτερες μέρες. Για τους κλέφτες να αξιοποιηθούν και άλλα τραγούδια, βλ. ΚΝΛ Α' - Β' Γυμνασίου.

Με αφετηρία την εικόνα *Η αγορά των Αθηνών* και το παράθεμα *Τα Αμπελάκια* θα ξεκινήσει η συζήτηση για τις εξελίξεις στην **οικονομία και την κοινωνία**. Πρέπει να σημειωθεί ότι η παραδοσιακή αποχή των Οθωμανών από τη ναυτιλία και εμπόριο επέτρεψε αρχικά στα ιταλικά κράτη (Βενετία, Γένουα, Νεάπολη) να κυριαρχούν στο μεσογειακό χώρο στους τομείς αυτούς. Όταν η ανάγκη συμμαχιών ανάγκασε το τουρκικό κράτος να συνάψει εμπορικές συμφωνίες με τα ευρωπαϊκά κράτη, τις **διομολογήσεις**, αρχικά με τη Γαλλία (1535) και στη συνέχεια και με άλλα κράτη, τότε άνοιξαν νέοι δρόμοι για τους Έλληνες.

Αυτοί ψώνοντας εκτός από την τουρκική, γαλλική, αγγλική, αυστριακή, ναπολιτάνικη και αργότερα ρωσική σημαία (από 1774), ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών. Τη συγκυρία της ενσωμάτωσης μέσω των διομολογήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο διεθνές οικονομικό σύστημα, αξιοποίησαν οι Έλληνες και στον αγροτικό-κτηνοτροφικό και βιοτεχνικό τομέα. Οι εξελίξεις αυτές διαμορφώνουν βαθμιαία την ελληνική αστική τάξη, που αποτελείται από εμπόρους, βιοτέχνες και πηλοιοκτήτες.

Για την **παιδεία** θα αξιοποιηθούν κατάλληλα τα αντίστοιχα παραθέματα: *Η διόρθωση της απαίδευσης* (πρόσθετο) και *Η ορθή μέθοδος της παιδείας*. Θα τονισθεί ότι αρχικά η παιδεία βρισκόταν αποκλειστικά στα χέρια της Εκκλησίας. Αργότερα, όμως, κυρίως από το 18ο αιώνα οι νέες κοινωνικές δυνάμεις (έμποροι, πηλοιοκτήτες και Φαναριώτες) άρχισαν να διεκδικούν θέση στα εκπαιδευτικά

ζητήματα χρηματοδοτώντας την ίδρυση και λειτουργία σχολείων καθώς και την έκδοση βιβλίων.

Για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό να αξιοποιηθούν και τα ΚΝΛ Γ' Γυμνασίου.

• Η συζήτηση για τον παροικιακό Ελληνισμό μπορεί να αρχίσει από το Θούριο του Ρήγα, που λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος με την παιδεία του υπόδουλου γένους (**τρίτος διδακτικός στόχος**). Αφού εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους οι Έλληνες ακολουθούσαν το δρόμο της ξενιτιάς (τουρκική καταπίεση, σπουδές, καλύτερη τύχη, επαγγελματικές δραστηριότητες κ.ά.), στη συνέχεια, η προσοχή θα εστιασθεί στο επίπεδο ανάπτυξης των παροικιών, στη σχέση των Ελλήνων του εξωτερικού με τους υπόδουλους και στην πολύτιμη βοήθεια (οικονομική, εκπαιδευτική κ. ά.) που προσέφεραν σ' αυτούς. Παράλληλα, να αξιοποιηθούν τα ΚΝΛ Α'-Β' Γυμνασίου (Η αποδημία και ο Ελληνισμός έξω από τα σύνορα).

Πρόσθετα παραθέματα

1. Η τύχη του αρματολού Ζήση Καραδήμου και των συντρόφων του

(Μετά την ένοπλη αντίσταση των Ναουσαίων εξαιτίας του παιδομαζώματος, με εντολή της Υψηλής Πύλης σχηματίστηκε στρατιωτικό σώμα που κατεδίωξε και σκότωσε τον αρματολό Ζήση Καραδήμου, ενώ οι δύο γιοι του και πολλοί συναγωνιστές τους συνελήφθησαν αιχμάλωτοι και μεταφέρθηκαν στη Βέροια).

[...] Προσκαλέσαμε αμέσως εδώ το σοφολογιότατο ιεροδικαστή Νάουσας Χαλήη εφέντη, τους βοεβόδες και λοιπούς αγιάνηδες και ισχυρούς του τόπου, ενώπιον του οποίου συγκροτήσαμε σήμερα έκτακτο ιεροδικαστικό συμβούλιο, ενώπιον του οποίου οδηγήθηκαν δέσμιοι οι συλληφθέντες κακούργοι συμμορίτες. Αυτοί δημόσια και μπροστά σε όλους, όταν ρωτήθηκαν με τη σειρά ο καθένας, τήλησαν να διακηρύξουν με τα ακάθαρτα χείλη τους τις ασεβείς φράσεις *είμαστε πράγματι αρματολοί και διακηρύττουμε τα φρονήματά μας*.

Έτσι, αφού βεβαιωθήκαμε ότι αυτοί που συνελήφθησαν είναι οι κακούργοι επαναστάτες [...] αφού τους κρίναμε σύμφωνα με το ιερό ρητό του θεόπεμπτού μας προφήτη *σκοτώστε όσους εναντιώνονται τους καταδικάσαμε όλους σε θάνατο με απαγχονισμό [...]* Ύστερα, διατάχθηκε ο μπουλούκμπασης Ρετζέπ αγάς, να κόψει τις κεφαλές των απίστων Ζήση Καραδήμου και των γιών του και να κάνει τη σχετική διαπόμπευση στους σουλτανικούς δρόμους της πόλης [...]

Απόσπασμα από την αναφορά του Διοικητή της Βέροιας προς τον μπεηλέρμπεη της Ρούμελης (21 Ιουνίου 1705) στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, τ. 1, 1204-1669, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 252-53 (60).

2. Η διόρθωση της παιδείας

[...] Βλέποντας, θεοφιλέστατε δέσποτα ότι, δια την μακράν και πικροτάτην δουλοσύνην, το ημέτερον γένος εξέπεσε και ουδέ καν αναθυμάται την προκοπήν όπου είχαν οι πρόγονοί μας, με την οποίαν άφησαν εις όλην την οικουμένην λαμπράν και αθάνατον δόξαν, ηθέλησα πολλήκις περί τούτου να συμβουλευθώ και να κοινολογήσω το πράγμα με όσους σοφούς και πεπαιδευμένους και κατά αλήθειαν ευγενείς και λείψανα της αθλίας και δυστυχούς αρχαίας Ελλάδος, ήέω το ενδοξότατον δοχείον των αρετών Αντώνιον Καλλιέργην [...] και να μη μακρολογώ, και με πολλούς άλλους όπου έτυχαν εδώ, είχα συμβουλευθί με ποίον τρόπον ήθελεν διορθωθή το πάθος τούτου της παιδείας, και να γυρίσουν εις το καλόν. Και όλοι από μίαν γνώμην ήσαν ότι, αν ήθελαν διαβάσει και να γρυκήσουν τα βιβλία όπου αφήκαν εκείνοι οι παλαιοί και ενάρτεροι άνδρες, εύκολα ήθελεν διορθωθή η παιδεία όπου πλεονάζει εις τους πολλούς.

Απόσπασμα από την Προσφώνηση του Νικόλαου Σοφιανού προς τον επίσκοπο Μυλοποτάμου και Χερσονήσου Διονύσιο, στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 340-41.

Σχολιασμός του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του

1. Παραθέματα στο β.μ.

- Το παράθεμα *Αντίσταση Ναουσαίων (1705)* αναφέρεται στο θεσμό του παιδομαζώματος, ταυτόχρονα όμως συνδέεται με τις αντιδράσεις του ελληνικού πληθυσμού και με το θεσμό των αρματολών και των κλέφτων. Έτσι, προϋδεάζει τους μαθητές και για ένα θέμα που θα τους απασχολήσει στη συνέχεια. Το παιδομάζωμα ή **φόρος του αίματος** ήταν η βίαιη στρατολογία ανηλίκων χριστιανόπουλων, τα οποία χρησίμευαν για τη στελέχωση της οθωμανικής διοίκησης και κυρίως του στρατού. Τα πλέον ευφυή παιδιά 6-10 ετών γίνονταν **ιτς ογλάν** και μετά από πολυετή εκπαίδευση διορίζονταν σε ανώτατες κρατικές θέσεις. Το επίλεκτο σώμα των γενιτσάρων προερχόταν αποκλειστικά από εξισλαμισθέντα χριστιανόπληουθα (15-20 ετών), που ονομάζονταν **ατζέμ ογλάν**.

- Το παράθεμα-απόσπασμα από το Μέγα Χρονικό του Γεωργίου Σφραντζή αναφέρεται στην πρώτη συνάντηση του πατριάρχη Γενναδίου Β΄ με το Μωάμεθ Β΄ και στην παραχώρηση των προνομίων. Η αφήγηση του Σφραντζή είναι η πλέον διαφωτιστική σχετικά με τα προνόμια, αλλά η γνησιότητά της αμφισβητήθηκε.

- Οι μαθητές μπορούν να αντλήσουν από το παράθεμα *Πρακτικό εκλογής κοινοτικών αρχόντων* στοιχεία σχετικά με την εκλογή των κοινοτικών αρχόντων, καθώς και για την οργάνωση και τη λειτουργία της κοινότητας. Οι μαθητές να κληθούν να εντοπίσουν τις σχετικές λέξεις ή φράσεις.

Να σημειωθεί ότι η έλλειψη κρατικών δημοσιονομικών μηχανισμών και γραφειοκρατικής υποδομής για την κατανομή μεταξύ των κοινοτήτων, τον επιμερισμό στα μέλη της κοινότητας, την εκμίσθωση και την είσπραξη των φόρων επιφόρτισαν την κοινότητα με δημοσιονομική ευθύνη. Επιπλέον η παραχώρηση ποικίλων άλλων εξουσιών στο θεσμό αυτό οφείλεται στην έλλειψη δημόσιας διοίκησης: δεν υπήρχε κρατική μέριμνα για την κατασκευή δημοσίων έργων (π.χ. γεφυρών), σχολείων, υγειονομικής περίθαλψης ή δημόσιας ασφάλειας (προστασία από πειρατές, κουρσάρους, ληστές).

Έτσι, ο θεσμός των κοινοτήτων περιβλήθηκε με εξουσίες και αρμοδιότητες, που διαφορετικά θα ανήκαν στην κεντρική ή την περιφερειακή διοίκηση. Γενικά, η κοινότητα είχε τη δυνατότητα να συντάσσει τους φορολογικούς καταλόγους, να εκτιμά τα περιουσιακά στοιχεία των μελών της για το δικαιότερο επιμερισμό των φόρων, να εισπράττει τους φόρους για λογαριασμό των δικαιούχων (ενοικιαστών των φόρων ή της διοίκησης), να διαθέτει και να αξιοποιεί δικά της περιουσιακά στοιχεία, να επιβαρύνει τα μέλη της κοινότητας για την πραγματοποίηση έργων κοινής ωφελείας (π.χ. κατασκευή μιας γέφυρας) ή γενικότερου ενδιαφέροντος (π.χ. ίδρυση σχολείου), για την κάλυψη έκτακτων αναγκών (π.χ. σε περίπτωση επιδημίας) ή για την ασφάλεια της περιοχής, να επιβάλλει έκτακτους φόρους για δικές της ανάγκες, να δανείζεται και άλλα. Συγχρόνως οι κοινοτικοί άρχοντες ήταν επιφορτισμένοι και με την απονομή δικαιοσύνης μεταξύ των μελών της κοινότητας (κριτές).

- Στο παράθεμα *Κοινότητα και κατανομή των φόρων* εξηγείται ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούσε το οθωμανικό σύστημα κατανομής των φόρων και ο ρόλος της κοινότητας. Είναι περιττό να αναφέρουμε ότι η τυχόν είσπραξη των φόρων από φοροεισπράκτορες θα επιβάρυνε τους φορολογούμενους με έκτακτες αμοιβές νόμιμες και αυθαίρετες.

- Στο παράθεμα *Νάμουν* είναι φανερή η ταύτιση στη λαϊκή αντίληψη των αρματολών με τους κλέφτες.

- Στο παράθεμα *Τα Αμπελάκια* ο Φελίξ Μπωζούρ (Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη) αναφέρεται σε μια ακμάζουσα ελληνική βιοτεχνική-εμπορική επιχείρηση στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Είχε 124 εργαστήρια, όπου βάζονταν μεγάλες ποσότητες βαμβακερών νημάτων, που διο-

χετεύονταν απευθείας στη Γερμανία και στη συνέχεια μοιράζονταν στην Πέστη, τη Βιέννη, τη Λιψία, τη Δρέσδη και αλλού. Εκείνο που διαπιστώνει ο συντάκτης της έκθεσης αυτής δεν είναι μόνο η εργατικότητα των κατοίκων και τα επιτεύγματά τους. Περισσότερο, τον εντυπωσιάζει η ηθική και πνευματική αναγέννηση τους ως αποτέλεσμα της οικονομικής και κοινωνικής του βελτίωσης.

- Το παράθεμα *Η ορθή μέθοδος της παιδείας* είναι απόσπασμα από τον Παπατρέχα του Κοραή. Ο Παπατρέχας είναι αφήγημα που συγκροτείται από τα Προηγόμενα στις τέσσερις πρώτες ραψωδίες της Ιλιάδας που εξέδωσε ο Κοραής στο Παρίσι κατά τα έτη 1811, 1817, 1818 και 1820.

Μεταξύ των προβλημάτων που απασχόλησαν τους λόγιους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ήταν και η θέση των νέων ιδεών μέσα στη νεοελληνική κοινωνία. Οι προοδευτικοί λόγιοι επηρεασμένοι από τις ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού θεωρούν ότι η ευρωπαϊκή φιλοσοφία (ο ορθολογισμός, ο φιλοσοφικός στοχασμός και η επιστημονική σκέψη) πρέπει να αποτελέσουν τη βάση της παιδείας. Αντίθετη άποψη έχουν οι συντηρητικοί που φοβούνται τις ευρωπαϊκές επιδράσεις και πιστεύουν ότι η φιλοσοφία στρέφεται εναντίον της παραδοσιακής παιδείας και της θρησκείας. Γράφει σχετικά ο Δημαράς: *Στον αιώνα των Φώτων, η Φιλοσοφία παρουσιάζει ένα πολύ ανοιγμένο ριπίδι εννοιών, τόσο που ο καθένας που την αναφέρει τη φορτίζει με ό τι κρίνει σκόπιμο. Από πολύ ενωρίς όμως αρχίζει να παίρνει ένα νόημα μαχητικό, εριστικό: είναι η υγιαίνουσα, η αθηθινή, η υγιής, επίθετα δηλαδή, που αποδοκιμάζουν όσους την βλέπουν αθλιώς, άρρωστη ή ψεύτικη.*

K. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Νεοελληνικά Μελέτημα 2*, Αθήνα 1977, σ. 76 .

Ο Κοραής, επηρεασμένος από την ευρωπαϊκή διανόηση, πιστεύει ότι η φιλοσοφία αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία πρέπει να στηρίζεται κάθε προσπάθεια βελτίωσης της ζωής του ανθρώπου. Πεποίθησή του είναι ότι η παιδεία είναι ο ασφαλέστερος δρόμος για την απόκτηση της ελευθερίας. Μάλιστα, συνδέει τα κλασικά γράμματα με την ελευθερία και γι' αυτό επιδίδεται στην έκδοση αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Βλ. και Ενότητα Ι.7.

- Ο Ρήγας Φεραίος οραματίζεται μια πατρίδα ελεύθερη, απαλλαγμένη από τα δεσμά της δουλείας. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος πρέπει να συνδράμουν στον αγώνα όλοι οι Έλληνες, όπου και αν βρίσκονται. Προσκαλεί, λοιπόν, και τους απόδημους Έλληνες και μάλιστα αυτούς που βρίσκονται στην υπηρεσία ξένων δυνάμεων ως αξιωματικοί να πολεμήσουν για την πατρίδα (*όγδοο παράθεμα, Προσκλητήριο ελευθερίας*). Βλ. και Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας.

2. Πρόσθετα παραθέματα

- Το **πρώτο πρόσθετο παράθεμα** αποτελεί συνέχεια του παραθέματος στο β.μ.
- Ο ιερέας Νικόλαος Σοφινός, από την Κέρκυρα, είναι γνωστός λόγιος του 16ου αι. που δρα στη Βενετία, όπου ασχολείται με την αντιγραφή χειρογράφων και με τη συγγραφή βιβλίων χρήσιμων για την πνευματική ανάκαμψη των Ελλήνων. Θεωρεί τη σκλαβιά ως το κύριο αίτιο της κατάρτησης του ελληνικού έθνους και πιστεύει ότι με την έκδοση και μελέτη αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων θα ξανακερδίσουν οι Έλληνες την παλιά πνευματική τους αίγλη (**δεύτερο πρόσθετο παράθεμα**).

3. Εικονογραφικό υλικό

- Για τον **πρώτο πίνακα** βλ. Επισημάνσεις για την πορεία Διδασκαλίας. Να σημειωθεί ότι τα Επτάνησα δεν καταλήφθηκαν ταυτόχρονα από τους Βενετούς: πρώτη η Κέρκυρα 1386-τελευταία η Λευκάδα 1699.

- Σχετικά με την κρητική λογοτεχνία του 17^{ου} αι. βλ. ΚΝΛ Γ' Γυμνασίου. Η πνευματική άνθηση να συνδυαστεί με τη βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στην Κρήτη.

- Στον **πίνακα Συνέπειες από οθωμανική κατάκτηση** να προσεχθούν τα εξής:

1. Τον κεφαλικό και τον έγγειο φόρο πλήρωναν μόνο οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
2. Στις διοικητικές αυθαιρεσίες μπορούμε να αναφέρουμε την απαγόρευση να ιππεύουν οι Έλληνες, την απαγόρευση να παρίστανται ως μάρτυρες στα δικαστήρια, την επιβολή αυθαίρετων προ-

στίμων κ.ά. **3.** Πολλοί χριστιανοί εξαναγκάζονταν είτε με την άμεση απειλή κατά της ζωής τους είτε για να απαλλαγούν από τους εξευτελιστικούς όρους ζωής να ασπασθούν τον ισλαμισμό. Ένα μέρος, όμως, από αυτούς άληλαξε μόνο τυπικά την πίστη του, ενώ ουσιαστικά διατήρησε κρυφά άσβεστη τη φλόγα του χριστιανισμού (κρυπτοχριστιανοί). Τα πληρώματα του οθωμανικού στόλου, οι γνωστοί λεβέντες, προέρχονταν κυρίως από ναυτολογημένους Έλληνες, που ήταν εύσωμοι και ρωμαλίοι. Ο θεσμός αυτός οδήγησε στην αφαίμαξη των νησιωτικών και παράλιων πληθυσμών, είχε όμως και μια θετική όψη. Διαμόρφωσε εμπειροπόλημους ναυτικούς, που αποτέλεσαν τους πρώτους πυρήνες των ναυτικών αγωνιστών κατά την Επανάσταση του 1821. Να ερωτηθούν οι μαθητές με ποια έννοια χρησιμοποιεί ο λαός την έννοια λεβέντης και πώς προέκυψε η σημασία αυτή; **4.** Η ληστεία στη ξηρά και η πειρατεία στη θάλασσα ήταν μόνιμη μάστιγα για τους ελληνικούς πληθυσμούς. Οι πειρατές (Λατίνοι, Μουσουλμάνοι, Έλληνες και άλλοι), που λημπαίνονταν τα ελληνικά παράλια και τα νησιά, δεν απέβλεπαν μόνο στη ληλολασία αλλήλα και στην αιχμαλωσία ανθρώπων, γιατί αποκόμιζαν κέρδη είτε από τα λύτρα εξαγοράς τους είτε από την πώλησή τους σε σκλαβοπάζαρα της Ανατολής.

- Η εικόνα *Γενίτσαροι* παρουσιάζει γενίτσαρους που εκπαιδεύονται στην τοξοβολία.

- Στην εικόνα *Αρματολολί και κλέφτες* ο ζωγράφος αποδίδει εικαστικά τη λαϊκή αντίληψη για τους αρματολούς και τους κλέφτες.

- Η εικόνα *Η αγορά των Αθηνών* αντανακλά τη βελτίωση της οικονομίας. Κατά το 18° αιώνα τα καταναλωτικά αγαθά πολυπλαπλασιάζονται και οι πόλεις εφοδιάζονται με αγαθά μέσω των διαρκών ή εβδομαδιαίων αγορών.

- **Υποδείξεις για τις απαντήσεις στις ερωτήσεις β.μ. Βλ. Επισημάνσεις για την πορεία διδασκαλίας και Σχολιασμό του υποστηρικτικού υλικού και διδακτική αξιοποίησή του.**

2. Ερωτήσεις στο τέλος της διδακτικής ενότητας του β.μ.

- **Πρώτη ερώτηση:** Εκτός από τα λογοτεχνικά κείμενα που μνημονεύτηκαν παραπάνω μπορεί να χρησιμοποιηθεί και το έργο της Ρέας Γαλανάκη, Ο βίος του Ισμαήλ Ρεφίκ.

- **Δεύτερη ερώτηση:** Οι διδάσκων θα δώσει στους μαθητές τη σχετική βιβλιογραφία, από όπου οι μαθητές θα αντλήσουν τα στοιχεία.

ΦΥΛΛΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΜΑΘΗΤΗ

Κεφάλαιο Εβδομο: Η Ευρώπη στους Νεώτερους χρόνους (15ος-18ος αι.)

I. Ο Ελληνισμός υπό τη βενετική και οθωμανική κυριαρχία - Διδακτικές Ενότητες: 1-2

I. Στοιχεία του Μαθητή

ΕΠΩΝΥΜΟ:

ΟΝΟΜΑ:

ΤΑΞΗ:

ΤΜΗΜΑ:

ΜΑΘΗΜΑ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ:

II. Ερωτήσεις

ΟΜΑΔΑ Α

(Επιλέγεται τις τρεις από τις πέντε ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Να εξηγήσετε τους όρους: κοινότητα, Φαναριώτες.
2. Να ελέγξετε την ορθότητα ή όχι των παρακάτω προτάσεων σημειώνοντας Σωστό (Σ) ή Λάθος

		Σ	Λ
α.	Η Κύπρος, η Κρήτη και η Σάμος βρίσκονταν υπό βενετική κυριαρχία		
β.	Πρόκριτοι ονομάζονταν οι επικεφαλής των κοινοτήτων		
γ.	Η βελτίωση των οικονομικών συνθηκών βοήθησε στην πνευματική αναγέννηση των υπόδουλων Ελλήνων.		
δ.	Η Πατριαρχική Σχολή λειτούργησε στη Θεσσαλονίκη		

(Λ) στο αντίστοιχο τετράγωνο:

A	B
1. Γεννάδιος Β΄	α. Χαράτσι
2. Φορολογία	β. Ένοπλο σώμα
3. Κλήφτες	γ. Ρήγας Βελεστινλής
4. Θούριος	δ. Αρματολοί
5. Νεοελληνικός Διαφωτισμός	ε. Κοραΐς
	στ. Πατριάρχης
	ζ. Τεργέστη

3. Να γράψετε δίπλα σε κάθε αριθμό της στήλης Α το γράμμα της στήλης Β που αντιστοιχεί σ' αυτό. Δύο στοιχεία της στήλης Β περισεύουν.

4. Ποια πολιτική ακολούθησε η Βενετία στον πολιτιστικό τομέα;

5. Ποια προνόμια παραχώρησε ο Μωάμεθ Β΄ στην Εκκλησία;

ΟΜΑΔΑ Β

(Επιλέγεται τις δύο από τις τέσσερις ερωτήσεις, κάθε ερώτηση βαθμολογείται με 4 μονάδες)

1. Αφού μελετήσετε το παράθεμα *Αντίσταση Ναουσαίων* στη σελίδα 134 και την εικόνα Γενίτσα-

ροι στην ίδια σελίδα, να απαντήσετε στις εξής ερωτήσεις:

- Γιατί οι Οθωμανοί εφάρμοζαν το παιδομάζωμα; Ποιες πληροφορίες αντλούμε για τον τρόπο με τον οποίο διεξαγόταν;
 - Ποιες ήταν οι αντιδράσεις του πληθυσμού;
2. Να μελετήσετε την πηγή *Πρακτικό εκλογής κοινοτικών αρχόντων* στη σελίδα 135 και να απαντήσετε στις ερωτήσεις:
- Ποια προσόντα έπρεπε να διαθέτει ο κοινοτικός άρχοντας και γιατί;
 - Ποια στοιχεία δείχνουν το δημοκρατικό χαρακτήρα της εκλογής;
3. Αφού μελετήσετε το παράθεμα *Τα αμπελάκια* στη σελίδα 136 και την εικόνα Η αγορά των Αθηνών στη σελίδα 137 να απαντήσετε στις πιο κάτω ερωτήσεις:
- Ποιοι παράγοντες ευνόησαν την οικονομική ανάπτυξη των υπόδουλων Ελλήνων;
 - Ποιες επιπτώσεις είχε η οικονομική και κοινωνική βελτίωση του υπόδουλου Ελληνισμού στην ηθική και πνευματική του αναγέννηση;
4. Να μελετήσετε το παράθεμα *Η ορθή μέθοδος της παιδείας* στη σελίδα 138. Ποια πιστεύει ότι πρέπει να είναι ο ρόλος της φιλοσοφίας στην παιδεία; Ποιοι παρεμβάλλουν εμπόδια και γιατί;

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι' (1453-1669) -ΙΑ' (1669-1821)*, Αθήναι 1974-75
- Το γνωστό συλλογικό ιστορικό έργο στο οποίο ο διδάσκων μπορεί να καταφύγει για να επιλύσει τις απορίες του ή να αντλήσει πρόσθετες πληροφορίες.
2. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία, 1453-1669, τόμος Β' (Β' Έκδοση)*, Θεσσαλονίκη 1976.
3. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Δ, Τουρκοκρατία 1669-1812*, Θεσσαλονίκη 1973.
4. Απ. Βακαλόπουλος, *Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση, Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822) τ. Ε'*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Πρόκειται για τρεις τόμους που καλύπτουν με επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο καθώς και με εξαντλητική Ειδική Βιβλιογραφία την ιστορία του υπό ξένη κυριαρχία Ελληνισμού (Τουρκοκρατία, Λατινοκρατία).
5. Απ. Βακαλόπουλος, *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, τ. 1, 1204-1669*, Θεσσαλονίκη 1965.
6. Θουκυδίδης Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου -Γαλλίας κατά το 18ο αιώνα*, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, Λευκωσία 2002.
- Οικονομία, κοινωνία και εμπόριο της Κύπρου από το 1571 με επίκεντρο τις εμπορικές σχέσεις με τη Γαλλία το 18ο αιώνα.
6. Peter Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, μετ. Παυλίνα Χρ. Μπαλουξή, εκδ. Σμίλη, τ. Α' - Β', Αθήνα 1994.
- Αξιόλογο βοήθημα που καλύπτει τις φάσεις της οθωμανικής κυριαρχίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη κατά την περίοδο 1354-1804. Αναφέρεται μεταξύ άλλων στη δομή, την οργάνωση και την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο, θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α')

BIBΛΙΟΣΗΜΟ

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.